GAZZÂLÎ KİTAPLIĞI

Gazzâlî

Kendini Aldatan İnsan

el-Keşf ve't-Tebyîn fî Ğurûri'l-Halki Ecmaîn

Tercüme: **Muhammed Yazıcı**

KTB

KENDİNİ ALDATAN İNSAN

İmam Gazzâlî

KTB

KETEBE

ISBN: 978-625-8159-94-3
© 2018 Ketebe Kitap ve Dergi Yayıncılığı A.Ş.

ketebe.com

Ketebe Yayınları: 814 | **Gazzâlî Kitaplığı**

Yayın Yönetmeni
Furkan Çalışkan

Dizi Editörü
Yusuf Genç

Yayıma Hazırlayan
Seçil Alten

Düzelti
Kübra Şimşek

Kapak
Harun Tan

Mizanpaj
Nilgün Sönmez

1. BASKI

Kasım 2022
İstanbul

Ketebe Yayınları
Sertifika No. 49619
Maltepe Mahallesi Fetih
Caddesi No: 6 Dk: 2
Topkapı 34010 İstanbul
Tel: 212 612 29 30
e-mail: ketebe@ketebe.com

Baskı ve Cilt
Matsis Matbaa Hizmetleri
San. ve Tic. Ltd. Şti
Sertifika No: 40421
Tevfik Bey Mah. Dr. Ali Demir Cad.
No: 51 Sefaköy Küçükçekmece /
İstanbul Tel: 212 624 21 11

© Eserin her hakkı anlaşmalı olarak Ketebe Kitap ve Dergi Yayıncılığı A.Ş.'ye aittir. İzinsiz yayımlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Kendini Aldatan İnsan

el-Keşf ve't-Tebyîn fî Ğurûri'l-Halki Ecmaîn

İMAM GAZZÂLÎ

TERCÜME

MUHAMMED YAZICI

KETEBE

Gazzâlî

1058 (H. 450) yılında Tûs'ta doğdu. Büyük Selçuklu Devleti devri Eş'arî kelâmcısı, Şâfiî fakihi, mutasavvıf İslam düşünürüdür. Hüccetü'l-İslâm diye bilinir. Tam adı, Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî'dir. İslam düşüncesinin en önemli ve etkili isimlerinin başında gelmektedir.

28 yaşına kadar Nişabur Nizamiye Medresesi'nde eğitim gördü ve eğitiminin ardından 1091 yılında Bağdat Nizamiye Medresesi başmüderrisliğine tayin oldu. 1095 yılında medreseden ayrılıp önce Şam'a sonra Mekke'ye gitti; ardından Bağdat'a geri döndü. Büyük Selçuklu Devleti vezirinin ricası üzerine 1106 yılında Nişabur Nizamiye Medresesi'nde üç yılı aşkın bir süre daha ders verdiyse de 1109 yılında medreseyi tekrar bırakıp Tûs'a geri döndü. 1111 yılında doğum yeri olan Tûs'ta vefat etti.

Aralarında başta meşhur eseri *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* olmak üzere, *el-Münkız mine'd-Dalâl, Makasidü'l-Felâsife, El Mustasfâ, Tehâfütü'l-Felâsife, El İktisad fi'l-İtikad, Kimyâ-yı Sa'âdet, Bidâyetü'l-Hidâye, Eyyühe'l-Veled* ve *Mişkâtü'l-Envâr*'ın da olduğu yüzlerce eser kaleme almıştır.

Muhammed Yazıcı

1985'te İstanbul'da doğdu. İlkokuldan sonra medrese usulünde geleneksel İslamî ilimler tahsili gördü. 2009 yılında medrese ve ilahiyat müfredatına alternatif olarak Dâru'l-İlim İslamî İlimler Merkezi'ni kurdu. 2010 yılında İslamî ilimler dergisi *İlim*'i çıkararak burada düzenli yazılar yazmaya başladı. 2017 yılında medrese metinlerinin dijital ortama taşınmasını amaçlayan e-medrese projesini geliştirdi. Hâlen bu platformlarda tefsir, siyer ve İslam siyaset düşüncesi dersleri vermekte, İlmiye Vakfı Başkanı olarak eğitim faaliyetlerini yürütmektedir. *Hz. Peygamber'in Hayatı (Muhtasar Sîretü İbn Hişâm)* dışında fetva usulüne dair bir tercümesi ve yayın aşamasında bir telif çalışması bulunmaktadır.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ 9
İMAM GAZZÂLÎ: BİYOGRAFİK VE
ENTELEKTÜEL BİR PORTRE 13

Kitabü'l-Keşf ve't-Tebyîn fî
Ğurûri'l-Halki Ecmaîn

YARATILMIŞLARIN TASNİFİ 25

BİRİNCİ BÖLÜM
KÂFİRLERİN ALDANIŞI

KÖTÜLÜKLERİ İYİLİKLERİNDEN ÇOK OLMASINA
RAĞMEN İYİLİKLERİNE ALDANANLAR 33
İYİLİKLERİNİN KÖTÜLÜKLERİNDEN
ÇOK OLDUĞUNU SANIP ALDANANLAR 34

İKİNCİ BÖLÜM
MÜMİNLERİN ALDANIŞI

ALDANAN ÂLİMLER 35
Birinci grup 35
İkinci grup 36
Üçüncü grup 37
Dördüncü grup 40
Beşinci grup 41
Altıncı grup 43
Yedinci grup 44

Sekizinci grup 46
Dokuzuncu grup 47
Onuncu grup 48
On birinci grup 50

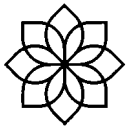
Aldanan Âbidler 52
Birinci grup 52
İkinci grup 52
Üçüncü grup 53
Dördüncü grup 54
Beşinci grup 54
Altıncı grup 55
Yedinci grup 55
Sekizinci grup 56
Dokuzuncu grup 57
Onuncu grup 59

Aldanan Zenginler 60
Birinci grup 60
İkinci grup 61
Üçüncü grup 63
Dördüncü grup 64
Beşinci grup 65
Altıncı grup 65

Aldanan Sûfîler 66
Birinci grup 66
İkinci grup 68
Üçüncü grup 68
Dördüncü grup 71
Beşinci grup 72
Altıncı grup 73
Yedinci grup 74
Sekizinci grup 74
Dokuzuncu grup 75

Sakın çok aldatıcı (şeytan),
Allah hakkında sizi aldatmasın.

Fâtır, 35:5

GİRİŞ

İnsanoğlunun yeryüzü macerası bir aldanma hikâyesiyle başlar: Âdem çok cazip bir teklifle aldatılmıştı. Ve bir başka aldanma hikâyesi ile devam eder: Kâbil ile Hâbil...

Belki de şaire "Dünyaya gelmek bir saldırıya uğramaktır," sözünü söyleten budur. İnsanın bir aldatılma hikâyesiyle başlayan yaşam serüveni hep bir aldanma korkusuyla süregider. Yeryüzünün bütün aldatma hikâyelerinin temelinde bir aldanma korkusu vardır. Bütün aldatma hikâyelerinin yazılı olmayan hatta dile bile gelmeyen açıklaması "Ben yapmasam o yapacaktı," cümlesidir. Bundan dolayı her aldatma bir aldanmadır. Kendisini aldatmadan başkasını aldatamaz insan. Kendisini ikna etmeli beşer, önce vicdanından gelen sesi susturmalı, içindeki ahlak kanununu yasal boşluklardan faydalanarak değiştirmeli.

İnsan aldatır, en değişmez yazgısıdır bu. Öyküsünü yadsıyamaz, yeryüzüne "indiriliş" hikâyesini yok sayamaz.

İlk insan sabık bir melekle aldanmıştı; son derece "makul" ve çok "masum" bir teklifle: ebediyet arzusu (huld). İğfal edilen ilk insan belki de ondan sonra adam oldu. Ne garip, iğfal

sözünün atası gaflettir. Gaflet, yani bir anlık boşluk. İçindeki boşluklar boş bırakmaya gelmez, şeytan insanı doldurmanın ustasıdır. Denilir ki Hz. Âdem ilk yaratıldığında balçık hâlinde cennette yatıyorken şeytan gelip ruhsuz bedeni bir iki dürtmüş, ardından içini dolduracağını düşünmüş. "Ben doldururum bu boşlukları," demiş. İnsanı gözüne kestirdiği ilk yer, içindeki boşlukları fark ettiği o an olmuş.

"İnsan için iki trajedi vardır," der Oscar Wilde. Birincisi arzularının tatmin olmaması, ikicisi ise tatmin olması. İçindeki boşluk dolduğunda ayrı bir çukurun içinde bulur kendini. Boş kaldığında ise okyanuslar kadar derin bir uçurumun...

Her insan aldanır; derviş tespihle, âlim bilgiyle, sûfî zikirle, avam ibadetle, tüccar infakla... Eskiler her şey zıddıyla münkeşif olur, derler. Neyin hayalini kalbinde, zikrini dilinde taşıyorsan onun zindanında yaşıyorsun demektir. Kelâm-ı Kadim "Şeytan sakın sizi Allah ile aldatmasın," der. İlginçtir, âyette geçen ve "şeytan" diye tercüme edilen kelime asıl itibarıyla "ğarûr"dur. "Ğarûr", yani çokça aldatan. Bu, şeytanın en bilinen ismidir ve en iyi bildiği şeydir.

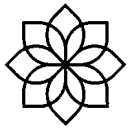
İnsan en çok da kendisini aldatır. Eylemin hem faili hem mefulü olduğu için mağruriyetle mağduriyeti aynı anda yaşar. Kendisini her aldattığında hem mağrur hem mağdur olur. Ne gariptir ki mağrur da aynı kökten gelir; "aldanma" demektir. Kişinin kendisini aldatmasının en kolay yolu; hadsiz bir özgüvenle olur. Her aldatma hikâyesi, bir güvenme hadisesi değil midir zaten? Kendini kandırma, aslında bir kendini inandırma daha doğrusu kendine inanma işidir.

Putperestlik inkârın değil inancın zaafıdır. Bir keşişi cazibedar bir yosma değil, istiğnası aldatır. Bir dervişi, önünde bütün şehvetiyle arzıendam eden dünya değil, ona olan kayıtsızlığı kandırır. Bir âlimi cehalet değil, bilgi yoldan çıkarır. Koyun bir ömür kurt korkusuyla yaşar, ama gün gelir, kendisini onu koruyup kollamakla görevli çoban yer.

Denilir ki pis koktuğu için sürekli yerini değiştiren yavru kargaya daha yaşlı olanı şöyle demiş: "Boşuna yerini değiştirip durma, o koku yuvandan değil senden geliyor."

Elbette insanlığın bu yazgısı değişmeyecek, fakat sen ey insan yavrusu, kendini kandırmaktan vazgeçmeye ne dersin? Şimdi bu fâni yuvaya gelişimiz bir kandırma hikâyesiyle başlamış ve belki kıyamete kadar böyle devam edecek olsa da hacmiyle ters orantılı bu büyük kitap bizi en azından kendimizi kandırmaktan vazgeçmeye, yani kokunun kendimizden geldiğinin farkına varmaya çağırıyor.

Şaire selam cevabımız şudur: Hayatın şivekâr cazibesine direnmek kadar saldırılarına da direnmek gerek, yaşamak her şeyden önce kendimizi aldatmaya karşı direnmekten başka nedir ki?

İMAM GAZZÂLÎ: BİYOGRAFİK VE ENTELEKTÜEL BİR PORTRE

Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, 1058 (H. 450) yılında Horasan'da yer alan Tûs bölgesinin Taberan şehrinde dünyaya gelir. Yaklaşık olarak 13-15 yaşlarında Tûs'ta fıkıh eğitimiyle tahsiline başlar, bölgede eğitimini ilerleten Gazzâlî, sonraki yıllarda Nişabur'daki Nizamiye Medresesi'ne girer ve büyük Eş'arî âlimi Cüveynî'den ders alır. 473'te usûl-i fıkıh disiplinine ilişkin *el-Menhûl* adlı ilk yapıtını kaleme alır. Bu yıllarda daha çok fıkıh ve cedel-hilaf ilimleriyle meşgul olur. 484'te Bağdat'taki Nizamiye Medresesi'ne başmüderris olur. Bu yıllarda felsefî disiplinleri incelemeye başlar ve 488'de *Tehâfütü'l-Felâsife* isimli kitabını yazar. Gazzâlî yaşadığı manevi bunalımla Bağdat'ı terk edip Şam'a gider. Önceleri alakalı olduğu tasavvufa bundan sonra daha fazla ağırlık verir. Bu dönemde İslamî ilimlere mal olan dinî ilimler anlayışını sorguladığı ve selefin örnekliğinde onlara yeniden hayat vermeye çalıştığı başyapıtı *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* adlı eserini yazar. 490'da Bağdat'a geri dönen Gazzâlî, burada *İhyâ* dersleri verir.

Aynı yıl doğduğu şehir Taberan-Tûs'a döner ve bir medrese ve hangâh kurar. Gazzâlî *İhyâ*'daki dinî ilimleri tasavvufî-ahlakî değerler temelinde diriltme projesini daha dar ve hususi tarzlarda küçük risalelerinde işlemeye devam eder ve 505/1111'de hangâhında vefat eder.[1]

Gazzâlî, fıkıh ve usûl-i fıkıh gibi temel dinî ilimlerle başlayan ilmî çalışmalarını, kelâm ve zamanla felsefe, mantık ve tasavvuf disiplinlerine ilişkin çalışmalarıyla zenginleştiren sıra dışı bir âlim kimliğine sahiptir. Gazzâlî gerek analitik zekâsı gerek eleştirel kişiliğini yansıtan çalışmalarıyla ilgili disiplinlerin hemen hepsinde önemli izler bırakmıştır. Kelâmda mütekaddimîn (öncekiler/erken dönem) ile müteahhirîn (sonrakiler/geç dönem) ayrımına yol açmasının yanında birçok İslam âlimi tarafından beşinci hicri yüzyılın müceddidi sayılması, onun geleneğe yönelik hem analitik hem eleştirel katkılarının sonucudur.

Gazzâlî'nin eleştirel çalışmalarının hedefinde dönemin dinî, sosyal ve politik gelişmelerinde etkin üç kesim vardı. Birinci kesim İslam filozofları, ikinci kesim İsmailî-Bâtınî gruplar ve üçüncü kesim dinî ilimleri (fıkıh) dünyalık geçim ve statü aracına dönüştüren dünyevileşmiş ulema çevresi. İlk kesime karşı gayet stratejik bir eleştiri planı takip eden Gazzâlî, din ile felsefe disiplinleri arasındaki çatışma alanlarını son derece analitik biçimde inceler. Mantık, matematik ve tıp gibi disiplinleri sırf felsefî disiplinler olarak görüp eleştiren seleflerinden ayrılarak bunların meşru ve gerekli disiplinler olduğunun altını çizer. Dinî ilkelerle çatıştığını düşündüğü metafizik ve yer yer doğa felsefesini gerek İslam inancıyla çatışan yönleri gerek iddia ettikleri güçlü argümanlardan (burhan) yoksun oldukları gerekçesiyle kritik etmek üzere *Tehâfütü'l-Felâsife* (Filozofların Tutarsızlıkları) isimli eserini kaleme alır. Gazzâlî'nin,

1 Frank Griffel, *Gazâlî'nin Felsefî Kelâmı*, çev., İbrahim Halil Üçer ve Muhammed Fatih Kılıç (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), s. 13-15. Ayrıca bkz. *İslâm Ansiklopedisi*, "Gazzâlî" maddesi.

–İbn Sînâ'nın Farsça kaleme aldığı felsefe kitabı– *Dânişnâme-i Alâî*'yi esas alan *Makâsıdü'l-Felâsife*'si ve *Mi'yârü'l-İlm* ve *Mihakkü'n-Nazar* isimli mantık kitapları onun felsefî disiplinlere vukufiyetini gösteren çalışmaları olarak kayda geçmiştir.

Gazzâlî, Mısır merkezli olarak doğuya doğru hızla yayılan, sosyal ve siyasi açıdan bölgede önemli bir tehdit oluşturan İsmailî-Bâtınî grupları *Fedâihu'l-Bâtıniyye*[2] isimli eserinde eleştirir. Bilginin ancak masum imamdan öğrenilebileceğini savunan[3] İsmailîlerin Bâtınî-talimî doktrinini mantık merkezli bir epistemolojiyle (el-Kıstâsü'l-müstakîm) çürütmeye çalışır. Gazzâlî'nin ömrünün hülasası niteliğindeki ve Müslüman toplumları da en çok etkilemiş eseri *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*'dir. Bu eser, eleştirdiği üçüncü kesim özelinde teknik-prosedürel katman altında can çekişen dinî ilimlere hayat soluğu kazandırma amacına matuftur. Dinî ilimlerin, teknik bilgi katmanının altında öz ve çekirdek kısmını oluşturan ihlas, takva ve zühd gibi bir dizi bireysel dinî-ahlakî sorumluluğun en hassas ölçülerde incelendiği bu eser, genel olarak dönemin medreselerine ve oralardan yetişerek çeşitli devlet kademelerinde yer alan ulemaya dönük etkili bir eleştiridir. Gazzâlî'nin mükâşefeden çok muamele ve mücahede ağırlıklı tasavvuf çizgisinin köşe taşı da yine *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* adlı eseridir. Gazzâlî'nin mükâşefe ağırlıklı teorik tasavvuf ve işrakî felsefeye yakın eserleri de vardır ve elimizdeki kitap da onlardan biridir. Bu tarzda kaleme aldığı eserlerin başında *Mişkâtü'l-Envâr* isimli eseri gelmektedir.

2 Bu kitap *Kitabü'l-Müstezhirî fi'r-Reddi ale'l-Bâtıniyye* olarak da bilinmektedir. Gazzâlî'nin Bâtınî-İsmailî gruplara eleştiri olarak kaleme aldığı *Hüccetü'l-hakk* ve *Kavâsımü'l-Bâtıniyye* adlı başka kitapları da bulunmaktadır.

3 Bu yolla gerçek bilgi ve kurtuluşun masum imam addettikleri İsmailî imamın liderliğinde kendi gruplarına katılmakla mümkün olabileceğini telkin eden fırkacı-mezhepçi bir epistemoloji geliştirmişlerdir. Bilginin imamın öğretimine (talim) dayalı olduğunu vazeden işbu talimî epistemoloji, Kur'ân'ın zahir anlamına karşı bir bâtın (gizli) anlamı olduğu ve gerçek Kur'ân mesajının bâtın anlamda saklı olduğu inancıyla ayrıca bâtınî epistemolojiyi de kapsamaktadır.

Gazzâlî'nin çözüm sunmaya çalıştığı problemler arasında iki problem daha öne çıkmaktadır. Bunlardan birincisi akıl-vahiy gerilimi, diğeri tekfir problemidir. Birinci problem karşısında Gazzâlî'ye göre iki uç dikkat çekmektedir. Bunlardan biri aklı hiçe sayıp vahyi lafızcı okumaya tabi tutan haşeviyye,[4] diğeri vahyi bağlayıcı görmeyen akılcı felsefeciler. Gazzâlî *el-Kânunü'l-Küllî fi't-Te'vîl* adlı eseriyle iki uç arasında, dilin esnek yapısını ve dinin maksat boyutunu dikkate alan tevil (nispi sembolik okuma) eksenli bir orta yol üzerinden akılla vahyi uzlaştırmanın imkânını aramaktadır. Diğer problem Gazzâlî'yi, tekfirin şartlarını ve sınırlarını sorguladığı *Faysalü't-Tefrika* isimli eserini yazmaya sevk etmiştir. Gazzâlî'nin girişteki ifadelerine göre kitabın yazılış sebebi, kendisinin tasavvufî (*Esrâru Mu'âmelâti'd-Dîn*) eserlerindeki iddia ve yorumlarına karşı seleflerinin (Eş'arî ulema) yolundan ayrıldığı gerekçesiyle maruz kaldığı sapıklık ve küfür ithamlarıdır. Bu kitap Gazzâlî'nin ayrıca mezhep çatışmalarına da neşter vurduğu önemli analizleri muhtevidir. Gazzâlî bu eserinde karşıt mezhep müntesiplerinin ağzında sakıza dönüşen tekfir konusunu tekzip[5] ekseninde analiz eder. Tekzibin ölçülerini ve neleri kapsadığını odağına alan analizleriyle tekfir konusundaki aşırılığın etraflı bir eleştirisini sunar.

Eserleri ve etkileri göz önünde bulundurulduğunda Gazzâlî'nin İslam düşünce tarihinin en etkili isimlerinden biri ol-

4 Haşeviyye/haşviyye, dinî konularda akıl yürütmeyi reddeden, nasların zahirine bağlı kalmak suretiyle teşbih ve tecsime kadar varan telakkileri benimseyen gruplara verilen ad. Genellikle hadisçi eğilimler taşıyan Müslüman çevrede ve özellikle Hanbelî gruplar arasında bulunmaktadır.

5 Yalanlamak anlamına gelen "tekzip" kelimesi, "küfr"ün karşıtı olan "iman" kelimesinin tasdik (doğrulamak) anlamına geldiği gerçeği doğrultusunda küfrün özü olarak tanımlanmaktadır. Küfrün tekzip merkezinde değerlendirilmesi tekfirde daha hassas ve kısıtlayıcı perspektifin önünü açmaktadır. Buna göre ancak peygamberi açıkça yalanlamak anlamına gelebilecek söz ve eylemler küfür olarak değerlendirilebilir. Peygamberin söz veya fiilini kabul eden ama onların başka anlamlara geldiğini ileri sürmek suretiyle tevil eden yaklaşımlar açıkça tekzip içermediğinden küfür ithamını hak etmemektedir.

duğu su götürmez bir gerçektir. Onun etkisi, ilgi alanlarının zenginliği yanında analitik ve eleştirel yeteneklerini çağının yakıcı inanç ve düşünce problemlerine teksif etmesinden ileri gelmektedir. Gazzâlî'nin ilgi alanlarının zenginliğinin en bariz göstergesi onun fakih, mütekellim (kelâmcı), kozmolojide felsefeci ve sûfî formasyonlarına sahip çok yönlü kişiliğidir. Onun etkisinin fiilî açıklamaları, her biri sahasında başarılı olan eserleridir. Bu itibarla gençlik yıllarında fıkıh ve fıkhın alt branşlarıyla ilgili eserleri ve fetvaları bir Şâfiî olarak kalabalık Şâfiî çevrelerde etkin bir âlim olmasına yol açmıştır. Bir Eş'arî olarak kelâm alanındaki eserleri birçok mezhepten takipçisi bulunan kalabalık Eş'arî gruplar üzerinde etki uyandırmıştır. Tasavvufa dönük eserleri, yine köklü sûfî çevrelerde önemli izler bırakmasını sağlamıştır. Ama hepsinden önemlisi yukarıda onun hedefinde yer aldığını belirttiğimiz birinci ve üçüncü kesime yönelik eleştirilerinin İslam düşünce tarihindeki etkisinin yeri ayrıdır. İlk kesimi oluşturan İslam filozoflarına yönelik eleştirisi felsefenin kelâmlaşması (felsefî kelâm) sürecini başlatarak eskisinden ayrı yeni bir kelâmı doğurmuştur. Bunun yanı sıra mantıkla ilgili müspet fikirleri ve bu disipline ait eserleri Aristoteles mantığına İslam toplumlarında meşru bir yayılma alanı açmış, mantık ve kelâm disiplini tarafından alımlanan felsefenin medrese müfredatlarına girmesinin önündeki engelin kalkmasına yol açmıştır. Onun bugün –Körfez Arap ülkelerini ayrı tutarsak– hemen bütün İslam toplumlarındaki popüler imajını besleyen diğer büyük etkisi, üçüncü kesime yönelik eleştirisini oluşturan *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* adlı eseridir. *İhyâ*, akıcı dili ve etkileyici ruhuyla her Müslüman toplumda maneviyat yolculuğu kılavuzu olarak kabul görmüş, hemen her dile mükerreren tercüme edilmiştir. İlgi alanı zengin ve etkin her şahsiyet gibi Gazzâlî de birçok yönden eleştiriye uğramıştır. Bu eleştirilerin bir kısmı yerinde olmakla beraber bir kısmı paradigmatik farklardan kaynaklanan sübjektif eleştirilerdir. Gazzâlî ismi üzerinde oluşan güçlü sevgi ve takdir hissi kadar (selefi, neo-selefi ve rasyonalist kesimler başta

olmak üzere) belli çevrelerde bu isme yönelik ortaya çıkan sert eleştiriler ve nefret hissi de Gazzâlî'nin İslam düşüncesi tarihindeki tesirinin göstergesi olarak okunabilir.

Elinizde bulunan eserin yeri ve önemi

Gazzâlî'nin ilimler sınıflamasında ilm-i mükâşefe ve ilm-i muamele ayrımı merkezî yer işgal etmektedir. Gazzâlî felsefede nazarî ve amelî hikmet ayrımını, tasavvuf terminolojisinden de yararlandığı bu ayrımla kendi ilimler tasnifine mal etmiştir. İlm-i mükâşefe, felsefecilerin nazarî hikmetine; ilm-i muamele amelî hikmetine tekabül etmektedir. İlm-i mükâşefe, eşyanın hakikatinin keşfine dayalı bilgidir. Şeylerin neliği ve aralarındaki ilişki bu ilmin konusunu oluşturur ve şeylerin başında hepsinin nedenini ve ilkesini oluşturan Allah gelir. Mükâşefe ilmi, Allah'ın zatı, sıfatları, fiilleri ve fiillerinin birer eseri olarak mülk/fizik ve melekût/metafizik evrene ilişkin bilgilerdir. Mükâşefe ilminin davranış ve uygulamada doğrudan karşılığı yoktur. Felsefe, kelâm ve irfanî-nazarî tasavvufun odağında ilm-i mükâşefe yer alır.

Gazzâlî'nin ilimler sınıflamasında merkezî yer işgal eden diğer ilim, muamele ilmidir. Bu ilim insanların iç dünyalarında nüvelenen duygulardan dış dünyalarına yansıyan davranış ve tutumlarına kadar tüm pratik alanı kapsar. Ahlak felsefesi, fıkıh ve tasavvufun odağında bu ilim yer alır. Fıkıh, Gazzâlî'nin eleştirilerine konu olduğu gibi, zamanla ağırlıklı olarak fetva ve yargıda gerekli teknik konulara doğru kaymış olsa da özünde muamele ilmiyle kesişmektedir.

Muamele ilmi, *İhyâ*'da ibadetler, âdetler/muamelât, münciyât ve mühlikât olarak sınıflandırılır. İbadetlerle başlayan pratik hayat, sokakta günlük ilişkilere (âdetler/muamelât) dönüşerek çeşitlenir. İnsanın her iki alanda da biteviye yüz yüze geldiği bazı duygu ve dürtüler, bunların sertleşmiş hâli olarak bazı huy ve seciyeler bulunur. Bunların bazısı sabır, rıza, şükür, tevekkül

gibi iyi (münciyât); bazısı kibir, riya, cimrilik, kıskançlık gibi (mühlikât) kötüdür. İnsanın kurtuluşu iyi huy ve seciyelere bağlı olduğundan Gazzâlî birincilere münciyât (kurtarıcılar) adını verir. İnsanın perişanlığı ikincilere bağlı olduğundan Gazzâlî onlara da mühlikât (helak ediciler) adını verir.

Elinizdeki eser Gazzâlî'nin muamele ilmi çerçevesine dâhildir. *İhyâ*'da mühlikât sınıfı içinde yer alan bir konuyu işler. *İhyâ*'nın "Mühlikât" bölümünün onuncu kitabının başlığı "Kitabü Zemmi'l-Ğurûr"dur (Gururun Yergisi Kitabı).

Elinizdeki kitap *İhyâ*'daki bu başlık altında yer alan muhtevanın *el-Keşf ve't-Tebyîn fî Ğurûri'l-Halki Ecmaîn* (Tüm İnsanların Aldanışının Keşif ve Beyanı) adıyla –muhtemelen– Gazzâlî tarafından kısaltılmış hâlidir.[6]

Türkçede daha çok "kendini beğenme ve büyüklenme" anlamında kullanılan "gurur" (ğurûr) kelimesinin buradaki anlamı daha geniştir. Kendini beğenme, büyüklenme ve kibir, gururun sadece bir yüzüdür ve bu kitapta ayrıntılı bir biçimde işleneceği üzere gururun birçok türü vardır. Gurur kelimesinin belirttiğimiz geniş anlamı sözcüğün "aldanmak" anlamına gelen Arapçadaki karşılığıyla ilgilidir. İnsanın şeytanın ayartmasına maruz kalıp aldandığı her şey gururun bir parçasını oluşturur. Çeviride "gurur" yerine, kelimenin Arapçadaki anlamını verecek olan "aldanış" sözcüğünün tercih edilmesi bundandır.

Gazzâlî, gururu, insanın arzularına (hevâ) uygun olan şeye duyduğu rahatlama hissi, şeytanın vesvese ve hilesine karşı

6 *el-Keşf ve't-Tebyîn fi Ğurûri'l-Halki Ecmain*, Gazzâlî bibliyografyası araştırmacılarından Abdurrahman Bedevî'nin *Müellefâtü'l-Gazzâlî* adlı eserinde, Gazzâlî'ye nispeti sahih olan yapıtlar listesinde yer almaktadır. Buna karşın kitabın eski Gazzâlî bibliyografyası fihristlerinde yer almadığı da belirtilmektedir. Kitabın yazmaları Berlin, Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Patna, Vatikan ve Rampur koleksiyonlarında bulunmaktadır. Kitap Şa'rânî'nin *Tenbîhü'l-Muğterrîn* adlı eserinin kenarında hicri 1315 ve 1340 senelerinde basılmıştır. Ayrıca kitabın 1960 senesinde Kahire'de Mektebetü Mustafa el-Halebi yayınevi tarafından tek olarak da baskısı bulunmaktadır; bkz. Abdurrahman Bedevî, *Müellefâtü'l-Gazzâlî*, s. 200.

tabiatımızın meyli olarak tanımlar.[7] Buna göre gurur, akıl, izan ve vicdana karşı arzu, keyif ve konfor duygusuna meyli ifade eden bir kavramdır. Sonrasını düşünmeden, ruhun ızdırabına kulak tıkayarak arzuları tatmin etmek bedensel tabiatımızın temayülleriyle de (güdü) örtüşmektedir. Bunun için Gazzâlî bu kitapta gururu âlim, âbid, sûfî, zengin ve fakir insanların çoğunun acı gerçeği olarak sunar. Bu bakımdan kitapta gururun/aldanışın elinden neredeyse kimsenin kurtulamadığını görecek olmanız şaşırtıcı değildir.

Bu kitapta Gazzâlî, insanların, arzularını tatmin yönündeki tabii temayüllerine uymalarından çok, bunların üzerini örten bazı dinî erdemler vasıtasıyla kendilerini kandırmalarıyla ilgili gibi görünmektedir. Aldanma kelimesinin mazmununda bir tür "kendini kandırma" olduğu da düşünülürse, kitapta eleştirilen grupların bir yandan şeytan tarafından aldatılırken diğer taraftan üzerlerinde bir amblem gibi taşıdıkları bazı dinî simgelerle hem çevrelerini hem kendilerini kandırdıkları da görülecektir. Bu kitap âlim, âbid, sûfî ve zâhid gibi çeşitli dinî sınıflar içinde temayüz etmiş birçok insanın, aslında temel güdülerini tatmin için uğraştığı dinî görev ve erdemleri –belki kendileri bile farkında olmadan– nasıl paravan olarak kullandıklarını gün yüzüne çıkartmaktadır. Kitabın önemi şeklen dine yöneliş gibi görünen olgulara neşter vurması, Allah rızası etiketi altında saklanan gerçek güdüleri deşifre etmesindedir. Günümüzde dinî yönelişlerin özellikle sosyal organizasyonlar ölçeğindeki büyük tecrübesini göz önünde bulundurduğumuzda, kitabın hâlâ güncelliğini koruduğunu görmemek mümkün değildir.

Kitabın başlığının da dikkat çektiği gibi aldanış tüm insanları kapsayan yakıcı bir olgudur. Bu itibarla kitapta mümin kâfir tüm gruplar mercek altına alınmıştır. Bir Müslüman olarak Gazzâlî, inkârın arkasındaki aldanış hikâyesini çeşitli tasvirlerle ortaya koyar. Ardından günahkâr müminlerin aldanışını resmeder. Bu kısım kitabın ana gündemini oluşturan dinî sınıfla-

7 Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 379.

rın aldanışı konusuna göre daha kısa ve daha tali gibi görünmektedir. Kitabın akışından anlaşıldığına göre Gazzâlî'nin asıl gündemi aldanmamış gibi görünen, toplumda itibar gören, rol model kabul edilen sınıfların popüler imajlarının aksine gizli aldanışıyla ilgilidir, ki kitabın muhtevasının büyük kısmı bunlara ayrılmıştır. Bu sadette Gazzâlî'nin aldandıklarını iddia ettiği ve aldanış hikâyelerini geniş biçimde resmettiği, çeşitli gerekçelerle temellendirdiği gruplar kitapta dört sınıfta toplanır: âlimler, âbidler, zenginler[8] ve sûfîler. Gazzâlî bu sınıfların her birini aldanış biçim ve sebeplerine göre fırkalar (gruplar) hâlinde alt başlıklara taşır. Böylece kitapta belirtilen sınıflardan birçok insan tipinin ele alındığını görebilirsiniz. Kitap bu açıdan Gazzâlî'nin kendi çağına eleştirel tanıklığı olarak da kabul edilebilir. O dönemde baskın dinî gruplar nelerdi, hangi özellikleriyle öne çıkmaktaydılar, toplumdaki imajları nasıldı vb. bir dizi soruya kitabın sayfaları arasında cevap bulabilirsiniz. Ve tabii bunlardan daha önemlisi, Gazzâlî'nin hayli popüler olduğu anlaşılan bu sınıflara ilişkin yaklaşımını ve çağının egemen imajlarını nasıl eleştirdiğini görmek olacaktır. Belki daha da mühimi, Gazzâlî'nin din ve dindarlık anlayışı, samimi dindarlık sorgulamasındaki hassas ölçü ve idealleri olacaktır.

Çeviri hakkında birkaç not

Elinizdeki kitabın çevirisinde temelde yararlandığımız iki nüsha bulunmaktadır: Birincisi, edisyon kritiğini Abdullatif Aşûr'un yaptığı Mektebetü'l-Kur'ân tarafından 1987'de Kahire'de neşredilen baskıdır. Bu baskı eldeki mevcut baskılarla, Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de (Ahlak-ı Teymûr-164)

8 İlk bakışta zenginlerin dinî bir sınıf olmadığı düşünülerek Gazzâlî'nin belirttiğimiz ana gündemiyle ilgili bir tereddüt oluşabilir. Ancak Gazzâlî'nin zenginlere yönelik eleştirilerine bakıldığında onların da dinle ilişkilerinin mercek altına alındığı, dindarlık adına gerçekleştirdikleri bağış ve harcamaların arkasındaki gerçek güdünün deşifre edildiği görülecektir. Dinî sınıflar içinde yer alan âlim, âbid, zâhid ve sûfî karakterlerin mali destekçileri olarak hayırsever zenginler de bir dinî gruptur.

bulunan ve Osman b. el-Allâme eş-Şeyh Selman tarafından h. 1182 yılında istinsah edilen bir yazmanın karşılaştırılması sonucu hazırlanmıştır. Kitabın edisyon kritiğini gerçekleştiren Abdullatif Aşûr'un âyet ve hadiṣ tahriçleri dışında kayda değer bir katkısı olduğu söylenemez. Nitekim kitapta bağlam içinde anlaşılması güç kelimelerin yanında cümleler arası kopukluklar ve yer yer eksik ve dağınık ifadeler dikkat çekmektedir. Biz çeviride ilgili kısımları *İhyâ*'da yer alan ve kitabın aslını oluşturan "Kitabü Zemmi'l-Ğurûr" adlı bölümle karşılaştırarak tashih ettik. Tashihlerin yanı sıra metnin doğru ve yeterli biçimde anlaşılabilmesi için ilgili bölümden eklemelerde de bulunduk. Çok kısa ve aralara serpiştirilmiş değilse, ilgili eklemeleri parantez içine almayı tercih ettik.

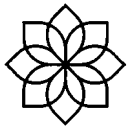
İkincisi, müracaat ve edisyon kritiği İbrahim Emin Muhammed tarafından yapılan ve Kahire'de el-Mektebetü't-Tevfikiyye tarafından basılan *Mecmuâtü Resâili'l-İmam el-Gazzâlî* içinde yer alan baskıdır. Bu baskıda herhangi bir edisyon kritik belirtisi görülmediği gibi diğer baskıda bulunan kısa hadis tahriçleri de bulunmamaktadır. Diğer baskıdaki tashih ve tadil gerektiren sorunlar bu baskıda da mevcuttur. Dolayısıyla elinizdeki çeviri, Gazzâlî'nin *el-Keşf ve't-Tebyîn fî Ğurûri'l-Halki Ecmaîn* adlı eserinin eldeki baskılarının, *İhyâ*'dan yararlanarak tashih ve tadil edilmesiyle oluşturulmuştur.

Son olarak şunu da eklemek gerekir: Bu kitap "metinlerle İslam medeniyeti" başlığıyla başlattığımız İslam medeniyetinin gelişimine katkısı olmuş fakat müfredata girmemiş metinlerin ders olarak okunmasını planladığımız uzun soluklu bir okuma projesinin "Gazzâlî Okumaları" kısmının ilk metnidir. Bu dersleri kitaplaştırma fikrini aklıma ilk sokan Yusuf Genç kardeşime ve derslerin kayıt altına alınıp e-medrese.com.tr[9] sitesinde yayımlanma konusunda beni ikna eden değerli talebem Ahmet Karagöz'e teşekkür ederim.

9 e-Medrese, İlmiye Vakfı'nın, kadim İslamî ilimler birikimini dijital ortama aktarmayı hedeflediği bir platformudur.

Tamamen ilahî bir lütuf olarak kendimizi içinde bulduğumuz İslam'a hizmet ameliyesinin eyleme dökülmüş hâli olan İlmiye Vakfı/Dâru'l-İlim İslamî İlimler Merkezi'nde yaptığımız ve hâlâ devam eden derslerin ebedi kurtuluşumuza vesile olmasını Allah'tan niyaz ederim.

Muhammed Yazıcı
Eyüpsultan

Kitabü'l-Keşf ve't-Tebyîn fî Ğurûri'l-Halki Ecmaîn

Tek olan Allah'a hamd, Allah'ın yarattıkları içinde en hayırlı olan Efendimiz Muhammed'e [sav], ailesine ve arkadaşlarına salat ve selam olsun.

Bu, *Kitabü'l-Keşf ve't-Tebyîn fî Ğurûri'l-Halki Ecmaîn* (Tüm Yaratılmışların Aldanışı Hakkında Keşif ve Beyan) isimli kitaptır.

YARATILMIŞLARIN TASNİFİ

Yaratılmışlar (halk)[1] ikiye ayrılır. Canlılar (hayvan) ve canlı olmayanlar. Canlılar da mükellef olanlar ve mükellef olmayanlara ayrılır. Mükellef olanlar, Allah'a kulluk etmeleri ve ona karşı gelmemeleri yönünde ilahî hitaba muhatap olan ve kulluk etmeleri hâlinde ödül sözü, etmemeleri hâlinde ceza uyarısı alanlardır.

1 Arapçada "halk" kelimesi, Türkçedeki kullanımından farklı olarak, tüm yaratılmış varlıkları ifade eden genel bir anlama sahiptir. Kelime, burada olduğu gibi, hayvanları da içine alan geniş bir bağlamda "yaratılmışlar" ve ilerideki sayfalarda görüleceği gibi sadece insanlara has, dar bir bağlamda "halk" ve "toplum" olarak çevrilecektir.

Mükellef olanlar ikiye ayrılır: müminler ve kâfirler. Müminler de itaatkâr olanlar ve asi olanlar diye ikiye ayrılır. İtaatkâr ve asi olanlar da âlimler ve cahiller olmak üzere ikiye ayrılırlar.

Düşündüm ki mümin olsun kâfir olsun –Allah'ın korudukları hariç– bu grupların hepsi için geçerli olan bir aldanış hâli var. Ben, Allah'a hamd olsun, tüm grupların hangi noktalarda aldandıklarının kanıtlarını göstererek ortaya koyacağım. Bunu gayet açık ve net bir biçimde, kısa ve özlü ifadeler kullanarak yapacağım.

Kâfirler dışında kalan halk dört gruptur: âlimler, âbidler, zenginler ve sûfîler.

BİRİNCİ BÖLÜM

KÂFİRLERİN ALDANIŞI

Söze önce kâfirlerin aldanışını açıklayarak başlayalım. Kâfirlerin aldanışı konusunda iki grup dikkati çeker: Birincisi, dünya hayatına aldananlar; ikincisi, şeytana (ğarûr)[1] aldananlar.

Dünyaya aldananlar "Peşin, veresiyeden daha iyidir," diyenlerdir. Bunlar, "Dünya zevkleri kesin, ahiret zevkleri ise şüphelidir, şüpheli olandan dolayı kesin olanı bırakma," derler. Bu yanlış bir akıl yürütmedir. İblis de –Allah ona lanet etsin– "Ben ondan (Âdem'den) daha iyiyim," (A'râf, 7:12) derken iyi olmanın soy/maddi unsura bağlı olduğunu sanarak aynı yanlış akıl yürütmede bulunmaktaydı.[2]

1 Gazzâlî, metnin orijinalinde "şeytan" yerine, onun Kur'ân'da (Lokman, 31:33) geçen "ğarûr" (çok aldatan) lakabını kullanarak kitabın adına ve ana konusuna mal olan "gurur" sözcüğüne tarizde bulunmaktadır. Türkçede "övünç" anlamında kullanılan "gurur" sözcüğünün de aslı olan bu kelime, "insanın herhangi bir konuda kayba uğramasına yol açan aldanma, ayartılma hâli" anlamına gelir.

2 İlgili âyetlerde anlatıldığı hâliyle İblis, Âdem'in topraktan, kendisininse ateşten yaratıldığını; ateşin topraktan daha iyi/değerli olduğunu, dolayısıyla kendisinin Âdem'den daha iyi olduğunu gerekçe göstererek Âdem'e secde emrine karşı çıktı. İblis, yaratılışında kullanılan maddi unsurun (ateş) değeri üzerinden kendisinin değerli olduğu sonucuna varmakla yanlış akıl yürütmüştür. İyi ve değerli olmak, yaratılıştan sahip olduğumuz bilinç ve istek dışı niteliklerimize değil, hayat içinde bilinç ve isteklerimizle kazandığımız erdemlere bağlıdır.

Bu aldanışın ilacı ya adına iman dediğimiz Hz. Peygamber'i [sav] doğrulama (tasdik) ya da kanıtlama (burhan) yoluyladır.

Bu konudaki aldanışın Hz. Peygamber'i [sav] doğrulamaya bağlı olan ilacı şu âyetlere ve genel olarak Hz. Peygamber'in [sav] getirdiği ilahî bilgilere inanıp bakış açısını değiştirmektir: "Allah katında olan (ahiret hayatı) daha değerli ve kalıcıdır" (Şûrâ, 42:36), "Dünya hayatı ancak aldatıcı bir geçimlikten ibarettir" (Hadîd, 57:20).

İlgili aldanışın kanıtlama yoluyla ilacı, aldanışın arkasındaki akıl yürütmenin neden geçersiz olduğunu anlamaya bağlıdır. Yukarıda zikrettiğim akıl yürütmede kullanılan "Dünya peşindir, ahiret veresiyedir" öncülleri doğrudur. Fakat "Peşin veresiyeden iyidir" öncülü yanıltıcıdır. Durum öyle değildir. Eğer peşin olan veresiye olanla hem miktar hem kişinin maksadı bakımından eşitse doğru, peşin veresiyeden iyidir. Ama peşin olan veresiye olandan azsa veresiye olan daha iyidir.[3] Ahiretin sonsuz, dünyanınsa sonlu olduğu malumdur.[4] "Dünya zevkleri kesin, ahiret zevkleri şüphelidir" öncülü de geçersizdir.[5]

3 Gazzâlî *İhyâ*'da bu argümanı tüccar ve hasta örnekleriyle teyit eden açıklamalar sunar. Tüccar, elindeki üç liralık nakit sermayesiyle kazanacağı veresiye beş lira için yatırım yapar. Kazanacağı beş lira veresiye olsa da elindeki nakit üç liradan daha değerli olduğunu düşünmese bu yatırımı yapmaz. Ayrıca tüccarlar, ileride elde edecekleri kazançları uğruna deniz yolcukları yapar, canlarını tehlikeye atarlar. Peşin olan veresiye olandan daha değerli olsaydı ileride kazanmaları muhtemel karlar uğruna hem peşin sermayelerini hem canlarını tehlikeye atmaz, onca zahmet ve meşakkate katlanmazlardı. Bunun gibi doktor da hastasına tedavi amaçlı belli yiyecekleri yasaklar. Hasta ilgili yiyeceklerin peşin lezzetinden, ileride kavuşacağı (veresiye) sağlığı uğruna feragat eder. Peşin olanı veresiye olandan daha değerli bulsaydı perhize uymazdı. Bkz. Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 380.

4 Dolayısıyla ahiretin sonsuz nimetleri –her ne kadar peşin olmasalar da– dünyanın peşin olan sınırlı nimetlerinden –mukayese edilemeyecek kadar– daha değerlidir.

5 Gazzâlî, *İhyâ*'da peşin olanın veresiye olandan daha değerli olduğu önermesini de çeşitli örneklerle eleştirir. Söz gelimi tüccarların ellerindeki sermayesi peşin olduğu kadar, kesindir de. Ama bu sermayeyi yatırıma dönüştürüp elde edeceği kazanç veresiye olduğu kadar şüphelidir de. Buna rağmen tüccarın, kesin olan sermayesini kesin olmayan kazanç uğruna yatırıma dönüştürüp

Bilakis inananlar için ahiret zevkleri kesindir.[6]

Ahiret hayatının kesinliğini idrak etmenin iki yolu bulunmaktadır. Biri, tedavide mahir doktoru taklit eder gibi, peygamberleri ve âlimleri taklit ederek iman etmek,[7] diğeri ise peygamberlere vahiy, velilere ilhamdır. Hz. Peygamber'in [sav] dünya ve ahiret hayatına ilişkin bilgisinin –kendisine vahiy getiren– Cebrâil'i taklit olduğunu sanmayasın. Çünkü taklit geçerli bir bilgi türü değildir. Hz. Peygamber [sav] bu kusurdan uzaktır. Bilakis ona dünya ve ahirete ilişkin gerçekler ayan olmuş (inkişâf), senin baş gözüyle duyusal nesne ve olayları gözlemlediğin gibi, o da onları basiret nuruyla gözlemlemiştir.

Günahkâr müminin kâfirinkine benzer aldanışı: Dilleriyle ve kalpleriyle iman eden kimseler, Allah'ın iyi işlere (salih amel) karşılık gelen emirlerini çiğneyip şehvet ve arzuların kirine bulaştıklarında, kâfirlerin aldanışına benzer bir aldanış yaşamaktadırlar. Bu itibarla dünya hayatı hem kâfirler hem müminler için bir aldanıştır.

---

riske atması kesin olanın şüpheli olandan değerli olduğu önermesinin yanıltıcı olduğunu göstermektedir; bkz. Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 381.

6 Gazzâlî'nin konuyu önce iman sonra kanıtlama ekseninde tasarlamasına bakılırsa kanıtlama kısmı imandan bağımsız görünmektedir. Zaten konunun ana başlığı da kâfirlerin aldanışı olduğundan burada muhatap inançsız kimselerdir. Bu durumda onları ahiret hayatı karşısında dünya hayatının aldatıcılığına ikna edecek inançtan bağımsız argümanlar kullanmak gerekmektedir. Gazzâlî'nin her iki öncülü de inanca referansla çürütme çabası bu açıdan dikkat çekmektedir.

7 Gazzâlî'nin taklidi kesin bilgi (yakîn) kategorisinde değerlendirmesi kelâmcıların genel tutumuyla uyumludur. Ancak peygamberlerin taklit konusu edilmesi, diğer kelâmcıların hassasiyetleriyle örtüşmemektedir. Diğerlerine göre araştırma ve inceleme yapmadan peygambere iman eden kimsenin hâli taklit değil, "ittiba" (tabi olmak) terimiyle anılmaktadır. Bu tutum, özce arada bir fark olmamasına rağmen, taklit teriminin menfi çağrışımına karşı gösterilen bir hassasiyet gibi görünmektedir. Burada şuna da dikkat çekmek gerekir: Gazzâlî birkaç cümle sonra taklidin geçerli bir bilgi olmadığının altını çizdiğine göre, avamın peygambere taklit yoluyla iman etmesinin bir bilgi değeri bulunmamaktadır. Bu bazı kelâmcıların benimsediği, mukallidin (taklit yoluyla iman eden) imanının geçersiz olduğu görüşünü teyit etmektedir.

Kâfirlerin aldanışı şöyledir: Bazı kâfirler, "Eğer öldükten sonra Allah bize tekrar hayat verecekse o hayattaki mutluluğa diğer insanlardan daha çok hak sahibiyiz," diye düşünürler. Nitekim şu âyet bu durumu bildirmektedir: "Adam (gurur ve kibirle) kendisine yazık ederek bağına girdi. Şöyle dedi: 'Bunun, hiçbir zaman yok olacağını sanmam. Kıyametin kopacağına da inanmıyorum. Fakat (farz-ı muhal) öldükten sonra diriltilip Rabbimin huzuruna döndürülecek olsam bile hiç şüphesiz orada da bundan daha iyisini bulurum'" (Kehf, 18:35-36).

Bu aldanışın sebebi nedir? Bu aldanışın sebebi, yine İblis'in yanlış akıl yürütmelerinden biridir. Şöyle ki, onlar dünyada sahip oldukları ilahî nimetlere bakıyor, ahiretle dünyayı birbirine kıyas ederek, aynı nimetlere ahirette de sahip olacakları sonucuna varıyorlar. Bazen dünyada başlarına gelecek olan ilahî azabın ertelendiğini görüyorlar, ahiret azabını buna kıyas ederek orada da başlarına kötü bir şeyin gelmeyeceği sonucuna varıyorlar. Şu âyet onlardan söz eder: "Üstelik kendi kendilerine alaylı bir şekilde, 'Madem Muhammed bir peygamberse, bu söylediklerimiz yüzünden Allah bize bir ceza verse ya!' diyorlar" (Mücâdele, 58:8).

Bazen de müminlerin fakir ve yokluk içindeki hâllerine bakar ve onları küçük görüp "Allah aramızdan bula bula bunları mı lütfuna layık gördü?" (En'âm, 6:53), "Eğer Kur'ân iyi ve faydalı bir şey olsaydı, şu ayaktakımı kimseler ona inanmakta bizi geçemezlerdi," derler (Ahkâf, 46:11). Burada kullandıkları akıl yürütmede şu öncüller yer alıyor: "Allah bize dünya nimetlerini lütfetti. Her lütfeden, seven; her seven, lütfedendir." Oysa durum öncüllerde yer aldığı gibi değildir. Bilakis Allah lütfeder ama sevmeyebilir, hatta bazen lütuf –istidrâc[8] kabîlinden– kişinin helakine sebep de olabilir.

8 "İstidrâc", Allah'ın, âyetlerini yalanlayanları derece derece, sezdirmeden azaba doğru çekmesi, her yeni hata ve günahta yeni nimet ve imkânlar vererek azdırması, yavaş yavaş helake götürmesi anlamına gelen bir terimdir; bkz. *İslâm Ansiklopedisi*, "İstidrâc" maddesi.

Bu da Allah'la aldanmanın ta kendisidir. Bunun için Peygamberimiz [sav] der ki "Siz nasıl sevip kıyamadığınız hastanızı –perhiz gereği– yemeden içmeden sakındırıyorsanız, Allah da kulunu dünyadan öylece sakındırır."[9] Nitekim basiretli kimseler, kendilerine dünyalık nimetler ulaştığında üzülür, dünyalık nimetler ellerinden çıktığındaysa sevinir ve "Salihlerin şiarı, merhaba!" derler.

Bu konuyla alakalı şu âyetler dikkat çekicidir: "Ama insan, Rabbi onu varlıkla sınayıp da kendisine ikramda bulunduğu ve bol bol nimetler verdiği zaman, 'Rabbim beni şerefli kıldı,' der" (Fecr, 89:15); "Onlar, zannediyorlar mı ki kendilerine verdiğimiz bunca servet ve evlatlarla, üzerlerine hep hayır yağdırmak için can atıp duruyoruz? Hayır! Ama onlar yanıldıklarının farkında değiller!" (Mü'minûn, 23:55-56); "Resûlüm! Artık şu Kur'ân'ı, yalanlayanlarla baş başa bırak! Yakında biz onları bilemeyecekleri, farkına varamayacakları yerden yavaş yavaş helake sürükleyeceğiz. Onlara mühlet veriyorum. Doğrusu benim tuzağım gerçekten pek sağlamdır!" (Kalem, 68:44); "Kendilerine verilen öğüt ve yapılan uyarıları unutunca, bu defa üzerlerine bütün nimetlerin kapılarını açtık. Nihayet kendilerine verilen nimetler yüzünden iyice şımardıkları sırada, onları ansızın yakalayıverdik de birdenbire bütün ümitlerini yitirdiler" (En'âm, 6:44).

Allah'a iman eden kimse bu aldanıştan emin olur.

Bu aldanışın kaynağı nedir? Bu aldanışın kaynağı, Allah'ı ve onun sıfatlarını bilmemektir. Çünkü Allah'ı bilen kimse onun tuzağından kendini hiçbir zaman güvende hissetmez. Allah'ı bilen kimseler Firavun'un, Hâmân'ın, Semûd kavminin akıbetini gözünün önüne getirir. Allah bir yandan onlara da büyük servetler bahşetmiş, ama bir yandan da kendilerini tuzağından yana temkinli olmaya çağırmıştı. Âyetlerde bu durum açıktır: "Allah'ın tuzağından ancak zarar ve ziyanda

9 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 23095.

olanlar güven duyarlar" (A'râf, 7:99); "Onlar tuzak kurdular. Allah da onlara karşı tuzak kurdu. Allah tuzak kuranların en iyisidir" (Âl-i İmrân, 3:54); "Sen kâfirlere biraz mühlet ver, bir süre onları kendi hâllerine bırak!" (Târık, 86:17).

Günahkâr müminlerin aldanışı da şöyledir: Allah mağfiret ve merhamet sahibidir, dolayısıyla bizi affeder, diye düşünür, Allah'ın merhametine güvenip çaba ve gayreti ihmal ederler. Aslında bu umut (recâ) hâline dâhildir. Umut hâli dünyada iyi bir makamdır. Şüphesiz Allah'ın rahmeti geniştir, nimeti kapsayıcıdır, lütfu engindir. Bizler onun birliğine iman edenler olarak Allah'ın merhamet ve mağfiretini kuru kuruya değil, ancak iman, kerem ve ihsan vesilesiyle umarız.

Bu aldanış bazen anne babalarının iyi hâllerine tutunmaktan kaynaklanan bir umut olabilir. Oysa bu tam bir aldanıştır. Zira anne babaları, iyi hâlleri ve takvalarına rağmen, ahirette neyle karşılaşacaklarından yana korku içindeydiler.

Şeytan onları ayarttığında akıl yürütmeleri şöyle işliyor: Bir insanı seven onun evlatlarını da sever. Allah sizin ana babalarınızı sevdi, o sizi de seviyor, çabalamaya ihtiyacınız yok. İşte buna bel bağlayıp Allah'la aldandılar. Hâlbuki Hz. Nuh oğlunu gemiye almak istedi, ama oğlu kabul etmedi ve Allah inkârcı toplulukla birlikte onu da suda boğdu. Hz. Peygamberimiz [sav] Allah'tan annesinin kabrini ziyaret edip ona dua etmek (istiğfar) için izni istedi. Allah ona ziyaret için izin verdiği hâlde dua etmesi için izin vermedi. Bunlar Allah'ın şu buyruğunu unutuyorlar: "Hiçbir günahkâr başkasının günah yükünü yüklenmez ve onunla yargılanmaz. İnsan için ancak kendi çalıştığının karşılığı vardır" (Necm, 53:38-39). Babasının takvasıyla kurtulacağını sananlar, babasının yediğiyle doyduğunu, babasının içtiğiyle suya kandığını iddia edenlerden farksızdır.

Takva farz-ı ayndır ve şefaat dışında, kişinin sorumluluğunu babası bile üzerine alamaz. "O gün insan kaçar; kardeşinden,

annesinden, babasından, karısından ve oğullarından! O gün onlardan her birinin başından aşkın bir işi, kendine yetecek bir derdi ve belası vardır" (Abese, 80:34-37). Bu kimseler Hz. Peygamber'in [sav] şu sözünü unutmuşlardır: "Akıllı kimse kendini sorgulayan ve ölüm sonrası için çabalayandır. Ahmak kimse nefsani arzularının peşine takılan, sonra da kuruntularını Allah'tan bekleyendir."[10] Bu kimseler şu âyetleri de unutmuş gözüküyorlar: "Şüphesiz iman edenler, Allah yolunda cihad edip savaşanlar var ya, işte Allah'ın rahmetini umacaklar onlardır. Allah çok bağışlayıcıdır, engin merhamet sahibidir" (Bakara, 2:218); "Onlar cennetin yâran ve yoldaşlarıdır; yaptıklarının bir mükâfatı olarak orada ebedi kalıcıdırlar" (Ahkâf, 46:14).[11] Umut, öncesinde bir çaba varsa umuttur, yoksa düpedüz kendini kandırmaktır.

Kötülükleri İyiliklerinden Çok Olmasına Rağmen İyiliklerine Aldananlar

Belli iyilikleri olmasına rağmen kötülükleri daha fazla olanlar da bir önceki gruptan farksızdır. Bunlar da ellerindeki az iyiliğine güvenerek Allah'ın kendilerini bağışlayacağını umar, iyiliklerinin kötülüklerinden ağır geleceğini zannederler. Bundan daha büyük cehalet olmaz. Birini düşünün; kendine has bir miktar helal ve haram karışık sermayesiyle ticaret yapıyor ve zaman zaman büyük işlere girmek üzere insanlardan kendininkinden kat kat büyük sermaye topluyor. İşin sonunda kâr paylaşımı için terazinin bir kefesine kendine has on dirhem, diğer kefesine diğerlerine ait bin dirhem koyuyor ve kendi kefesinin ağır basıp kârın büyük kısmını almayı bekliyor! Bundan büyük cehalet olur mu?

10 Tirmizî, 2456.

11 Gazzâlî, âyette belirtildiği gibi cennetin yapılan iyi işlere mükâfat olduğuna dikkat çekerek çaba ve gayretsiz cennete gidilemeyeceğine işaret ediyor.

İyiliklerinin Kötülüklerinden Çok Olduğunu Sanıp Aldananlar

İyiliklerini kötülüklerinden çok sanıp aldananlar da var. Bunlar bir iyilik yaptığında onu iyice beller, hesabını tutar. Mesela diliyle gece gündüz yüz kere veya bin kere istiğfar çekip sonra Müslümanların gıybetini yapan, gün boyu Allah'ın razı olmayacağı şeyler konuşup duranları düşünün. Bunlar zikir ve tespihin fazilet ve sevabını düşünüp dururken gıybet ve dedikodu yapan, sıkıştığında yalan söyleyerek insanlara iki yüzlü davrananların cezasını unuturlar. Tam bir aldanış hâli. Oysa dilini günahtan korumak tespih ve zikirden daha değerlidir.

İKİNCİ BÖLÜM

MÜMİNLERİN ALDANIŞI

1. Aldanan âlimler
2. Aldanan âbidler
3. Aldanan zenginler
4. Aldanan tasavvuf ve tarikat erbabı

Aldanan Âlimler

Birinci grup

Bunlar dinî ve felsefî ilimleri iyice tahsil edip derinleştikten sonra kendilerini bu ilimlere verir, günahlardan ve kötülüklerden sakınma, ibadet ve iyi işleri yapma konusunda sorumluluklarını unuturlar. İlimlerine aldanıp Allah nezdinde makam sahibi oldukları, kendileri gibi yüksek seviyede ilim sahibine Allah'ın azap etmeyeceği zehabına kapılırlar. Bununla da kalmaz, Allah tarafından kabul göreceklerini, üstüne üstlük diğer insanlara da şefaat edeceklerini zannederler. Bu gruba giren âlimler tam bir aldanış içindedir. Oysa basiret gözüyle bakabilseler görürler ki ilim ikiye ayrılır: muamele ilmi ve mükâşefe ilmi. Mükâşefe ilmi, Allah'ın ve sıfatlarının

bilgisidir. Mükâşefe ilminin bir anlamı ve hikmetinin olabilmesi için yanında mutlaka muamele ilmi de olması gerekir. Muamele ilmi, helal ve haram bilgisi yanında, iyi ve kötü huyları kapsayan ahlak bilgisidir. Kişinin davranış ve tutumlarına mal olmadıkça Allah'ın ve sıfatlarının bilgisinin kişiye ne faydası olabilir?

Bu âlimler, başkalarını tedavi edip şifa dağıtan ama kendisini tedavi etmek elinde olduğu hâlde bundan geri durup hastalıktan muzdarip olan doktorlara benzerler. Başkalarına reçete yazarak kendi hastalıklarına çare olabilirler mi? Oysa ilaç, belli bir perhiz eşliğinde ancak onu kullananları tedavi eder. Bunlar şu âyetten gafiller: "Nefsini arındıran kurtulmuş, onu günahlara gömüp kirleten de ziyan etmiştir" (Şems, 91:9-10). Âyette "nefsini arındıran" yerine "nefsini arındırmayı bilen, bu bilgiyi ne kendisi öğrenmeyi ne insanlara öğretmeyi ihmal eden" denmiyor. Ayrıca Hz. Peygamber'in [sav] şu ve benzer sözlerinden de gafil görünüyorlar: "Kıyamet günü insanlar içinde en şiddetli azap, ilminin faydasını görmeyen âlimin göreceği azaptır."[1]

Bu grupta yer alan kendini kandırmış âlimlerin –onlardan biri olmaktan Allah'a sığınırız– sorunu, yenik düştükleri dünya ve konfor sevgisidir. Bu sevgiye yenik düşerek boş hayallere bel bağlamış, kendilerini düzeltme yönünde bir çabaları olmadığı hâlde kuru bilgileriyle ahirette kurtulacaklarını sanmışlardır.

İkinci grup

Bu gruptaki âlimler hem ilim hem bedensel dinî sorumluluklar (amel-i zahir) konusunda yeterli ve bedensel günahlardan (mâsiyet-i zahire) sakınan kimselerdir. Ama bunların kusuru kalplerinden yana gafletleridir. Allah katında eğri olan bazı duygu ve dürtüleri (sıfat-ı mezmûme) terbiye etmezler. Mesela kibir, riya, haset, riyaset ve üstünlük tutkusu, akranları-

1 Süyûtî, *el-Câmiu's-Sağîr*, 1047.

na ve iş ortaklarına karşı insanlardan övgüler duyup onların önüne geçme beklentisi, şehirlerde ve farklı toplum kesimlerinde meşhur olma arzusu gibi zaaflardan arınmazlar. Bu da bir aldanıştır. Sebebi de Hz. Peygamber'in [sav] şu sözlerinden gaflette olmalarıdır: "Riya küçük şirktir,"[2] "Ateşin odunu yediği gibi haset de iyilikleri yer,"[3] "Suyun sebzeleri beslediği gibi para ve ikbal tutkusu da kalpte nifak tohumunu besler."[4] Kalplerini arındırmayı ihmal eden bu âlimler şu âyetten de gafil görünmektedirler: "O gün ne mal fayda verir ne evlat. O gün ancak Allah'ın huzuruna tertemiz bir kalple gelenler kurtulur" (Şuarâ, 26:88-89). Bu âyetin önemini kavrayamamış olmalılar ki kalplerini unutup sadece görünür ibadet ve sorumluluklarla ilgilenmişlerdir. Kalbini arındırmayanın ibadeti sağlam olmaz. Cildinde alerji olan bir hasta düşünün. Doktor ona hem cildine sürmesi için merhem veriyor hem de hastalığın etken maddesini gidermek için şurup veriyor. Hasta sadece cildine merhem sürüyor ama şurubu içmiyor. Cildindeki alerji belirtilerini gideriyor ama hastalığın asıl etken maddesinden kurtulamıyor. Oysa cildine yansıyan belirtilerin kaynağı içerdeki etken madde olduğundan cildindeki alerjiden başı bir türlü kurtulamıyor. Kötülükler de böyledir; eğer kökleri kalpteyse onların belirtileri insanın dışa yansıyan davranış ve tutumlarında kendini açığa vurur. Bundan kurtulmak ancak kalbinde kökleşmiş duygusal ve dürtüsel zaafları terbiye ederek mümkündür.

Üçüncü grup

Bu grup yukarıda söz ettiğimiz kötü ahlakın farkındadır. Bunun dinen de çirkin bir şey olduğunun bilincindedir, ama kendilerini beğendiklerinden dolayı kötü huyları kendilerine

2 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 23680.

3 İbn Mâce, 4210.

4 Hafız Irâkî, *İhyâ* hadislerinin tahricinde bu hadisi, bu söz dizimiyle bulamadığını belirtmektedir.

yakıştıramamakta, Allah tarafından onlarla sınanmış olabileceklerine ihtimal vermemektedirler. Onlara göre Allah onlarla olsa olsa, sıradan insanları sınayabilir, kendileri gibi ilimde yüksek mertebelere ulaşmış olan âlimleri böyle kötü huylarla sınamaz. Böylece onlarda kibir, riyaset,[5] üstünlük ve kariyer düşkünlüğü gibi zaaf belirtileri baş gösterir. Ama onlar bunun kibir ve üstünlük sevdası değil de dinin onuru, ilmin üstünlüğü, Allah'ın dinine destek olmanın izzeti sanarak aldanırlar. Bu tutumlarıyla İblis'i sevindirdiklerinin farkına varamadıkları gibi, Allah Resûlü'nün [sav], hangi erdemi sayesinde Allah'ın desteğini alarak kâfirlere üstünlük sağladığının da farkına varamamışlardır.[6] Bunlar Halife Ömer'in, Şam'ı ziyareti sırasında mütevazı kıyafetinden dolayı yadırgandığında "Bizler Allah'ın İslam'la onurlandırdığı insanlarız, onuru başka şeylerde aramayız," sözünde simgeleşen sahabenin tevazu ve alçak gönüllülüğünden habersizler. Kibir ve gösteriş duygusuna aldanan bu âlimler dinin onurunu pahalı kıyafetlerde arayarak ilmin izzetini ve dinin onurunu koruduklarını sanıyorlar. Akranlarına karşı kıskançlık duygularını dışa vuran sözler sarf ettiklerinde bunun haset ve kıskançlık olabileceğini düşünmek yerine hak namına duyulan öfke olduğunu söylüyorlar. Biri sözlerine itiraz etse gururlarına dokunur, hiddete kapılırlar. Sorulduğunda da haksızlığa tepki gösterdiklerini söyleyerek üstünü örterler. Bu düpedüz bir aldanıştır. Akranlarından bir âlim hakkında kötü sözler söylendiğinde insanların içinde rahatsız olmuş gibi davransalar da gerçekte rahatsızlık duymaz, belki de içten içe mutlu olurlar. Bazen ne kadar bilgili olduklarını ispatlayan gösteriler yaparlar, ama insanları bilgilendirme bahanesinin arkasına saklanırlar. Oysa düpedüz riyakârlık peşindedirler. Eğer amaçları insanların bilgilenmesi olsa bunu kendilerinden

5 "Riyaset", baş olma, öncü olma ve yönetme tutkusudur.

6 Gazzâlî burada Resûlullah'ın [sav] tevazu sebebiyle ilahî destek aldığına işaret etmektedir.

daha bilgili ya da kendileriyle eşit derecedeki[7] âlimlerin yapmasına fırsat verir, hemen ortaya atılmazlar.

Kibir ve üstünlük duygusuna yenik düşen âlimler devlet başkanlarıyla ilişkilerinde de bir aldanış içindedirler. Devlet başkanlarının yanlarına gider, sıcak ilişki kurmaya çalışır, onları övüp dururlar. Sorulduğunda da "Maksadım Müslümanlara faydalı olmak, devlet başkanından gelebilecek zarardan onları korumak," derler. Burada da kendilerini kandırmaktadırlar. Eğer maksatları bu olmuş olsaydı bu işi başka bir âlimin yapmasından mutlu olurlardı. Oysa devlet başkanının yanında bir Müslüman için aracılık eden bir âlim gördüklerinde kıskanırlar. Bazen devlet başkanlarından maddi çıkar da sağlarlar. Bunun haram olabileceği akıllarına geldiğinde şeytan devreye girer: "Bu, Müslümanların/kamu yararına, belli bir sahibi olmayan paradır. Sen de Müslümanların dinî öncüsü (imam) ve bilginisin, dinin dirliği senden sorulur," diye onları ikna eder. Burada üç yanıltmaca var: Birincisi, ilgili paranın sahipsiz olması; ikincisi, ilgili paranın Müslümanların yararına tahsis edilmiş olması; üçüncüsü, ilgili âlimin Müslümanların dinî öncüsü olması. Oysa Müslümanların dinî öncüsü olmak, ancak peygamberler, sahabeler ve bu ümmetin erdemli âlimleri gibi dünyalık çıkarlardan uzak duranların hakkıdır. Aldanmış âlimlerin hâli tam olarak Hz. İsa'nın şu sözünde özetlenmiştir: "Kötü âlim vadinin ağzına oturmuş kaya gibidir. Ne kendisi sudan yararlanır ne suyun geçip de ekin alanlarına varmasına izin verir." İlim erbabının aldandığı daha türlü türlü zaaflar vardır. Bunların bozdukları onardıklarından çoktur.

7 Kendilerinden büyük âlimlerin öncelik hakkına saygı göstermek bir ödev, eşitlere öncelik tanımaksa bir tevazudur. Kendilerinden küçük olanlara öncelik hakkı tanımak daha büyük bir tevazudur. Ancak bu tevazu sürekli tekrarlandığında kendilerinden küçük olanların hayrına olmayabilir. Çünkü kendilerinden büyük âlimler varken onların yerine sürekli açıklama yapmaları sebebiyle büyüklere saygı erdemini unutabilirler. Tevazu, başkasında kibir ve hak ihlaline yol açacak olursa maksadını aşar. Müellif bundan dolayı kendisinden büyük ve kendisiyle eşit düzeydeki âlimleri zikretmesine rağmen kendisinden düşük olanları söylememiş olabilir.

Dördüncü grup

Bunlar ilimde kökleşmiş, davranışlarını düzeltmiş, iyi ve güzel işler yaparak olgunlaşmış olan âlimlerdir. Bunlar görünür günahlardan sakınırlar. Riya, haset, kibir, kin ve üstünlük tutkusu gibi ahlakî zaafların farkında ve bunlara karşı tetiktedirler. Bu gruptaki âlimler ahlakî zaaflardan arınmak, onların açık ve güçlü olan köklerini kalbinden söküp atmak için uğraş da verirler. Fakat kalplerinin derinlerinde şeytanın gizli tuzaklarından hâlâ izler bulunduğunun farkında olmadıklarından bunlar da aldanmaktan kurtulamamışlardır. Nefsin sinsi ve tekinsiz hileleri bu gibi saklı köşelerde gizlidir. İnsan farkına varamadığından bunları ihmal eder. Bu âlimlerin hâli, tarlasını zararlı otlardan arındırmaya çalışan çiftçinin hâlini andırır. Çiftçi tarlasını gezer, görebildiği zararlı otları söküp atar. Ancak henüz toprağın altından çıkmamış olan otlar da vardır. Çiftçi onları hesaba katıp ayrıca incelemez, tüm zararlı otların toprağın üstüne çıktığını sanır ve tarlayı temizleme işine son verir. Bir süre sonra yerin altındaki zararlı otlar çıkmaya başlar ve ekinleri mahveder. (Bu gruptaki âlimler de bu çiftçi gibidir. Kalplerinin derinlerinde yatan gizli güdülerden yana sorgulayıcı davranmaz, gecelerini gündüzlerine katarak gerçekleştirdikleri tüm ilmî faaliyetlerini Allah için ve insanların yararına yaptıklarını sanırlar. Belki de bu faaliyetlerin ardındaki gizli güdü şöhret, kariyer ve ikbal sevgisidir.)[8]

Bu âlimler bakış açılarını değiştirebilseler hâllerinde de değişiklik baş gösterir. Bunlar bazen büyüklük duygusuna kapılıp insanlara küçümseyici gözle bakar, aralarına karışmaktan kaçınırlar. Zaman zaman insanlara küçümseyici gözle bakmamak için bakış açılarını düzeltmeye çabaladıkları da olur.[9]

8 Parantez içinde verdiğimiz bu pasajı, metnin akışını tamamlamak için Gazzâlî'nin konuya dair *İhyâ*'daki açıklamalardan özetledik; bkz. Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 391.

9 Son paragraf bu konuda Gazzâlî'nin *İhyâ*'daki açıklamalarında yer almamaktadır. Muhtemelen Gazzâlî bunu *İhyâ*'daki açıklamalarına ek bir mülahaza olarak paylaşmış olmalıdır.

Beşinci grup

Bu grup âlimler kendileri için mühim olan bilgileri ihmal edip fetva ve mahkeme işlerinde gerekli teknik fıkıh bilgileriyle yetinen âlimlerdir. Tek bildikleri sosyal yaşamın işleyişi için gerekli dünyevi tasarruflara ilişkin fıkhî konulardır. Fıkhı da sadece bu alana has fıkıh ekolleri bilgileri (ilmü'l-mezhep) için kullandıklarından kendilerini fakih (fıkıh bilgini) kabul ederler. Böylece zahir ve bâtın amellere[10] ilişkin bilgilerin hakkını vermez, davranışlarını takva ölçeğinde denetlemezler. Mesela dillerini gıybetten, midelerini haramdan, ayaklarını sultanların eşiklerine varmaktan korumazlar. Diğer organları da bunlardan farksızdır. Kalplerini kibir, riya, haset ve insanı helake sürükleyen bilumum zaaflardan arındırmazlar.

Bu âlimler iki yönden aldanış içindedirler: Birincisi, davranış ve eylem bakımından aldanıştadırlar. Bundan kurtulmanın yolunu *İhyâ*'da açıkladım. Bunların hâli hekimlerin reçete ettiği ilacı bilen ama uygulamayan hastanın hâline benzer. Bu hâlleriyle nefislerini terbiye etmeyerek helak olmaya yüz tutmuş vaziyettedirler. Ama hayız, diyet, dava, zıhâr ve liân bahislerini mütalaa etmek için fıkıh kitaplarını ellerinden düşürmezler.[11] Bütün ömürlerini bu konulara hasrederek zayi

10 Zahir ameller, dışarıdan gözlemlenebilecek eylemlerdir. Genellikle ibadetlerin görünür kısmıyla sosyal ilişkilerimize yansıyan davranışlarımızı ifade ederler. Bâtın ameller, duygularımızı ifade eden bir terimdir ve ahlak bilançomuz bu amellere bağlıdır. Kibir, riya, cimrilik, ödleklik, kıskançlık birer duygu hâli olarak bâtın amel; bunların etkisiyle sergilenen davranışlar da zahir amel kategorisine girer. Her bir zahir amel aslında bir bâtın amelle köken bulur. Bu itibarla Gazzâlî fıkhın özünün bâtın amellere ilişkin olduğuna dikkat çekmek için zahir amelin yanına her defasında bâtın ameli de eklemektedir.

11 "Hayız", kadınların özel hâlidir. "Diyet", maktulün ailesine verilen kan bedelidir. "Dava", mahkemede dava açmak ve açılan dava ile ilgili fıkhî/hukuki prosedürdür. "Zıhar", kocanın, karısının sırtını annesinin sırtına benzeterek onunla cinsel teması kesmesidir. "Liân", karısına delilsiz zina isnat eden kocanın, şahit gösterememesi sebebiyle karısı ile karşılıklı olarak beddualaşmasıdır. İlgili terimler, fıkıhta günlük hayatta başa gelebilecek bazı tasarruflara birer örnektir. Fetva ve yargı işlerinde bu ve benzer problemler fakihlerin

ederler. Bunları, sık sık kadı ve müftüye işi düşen insanlardan gördükleri ilgi, hürmet ve jestler aldatmaktadır. Bunların her biri, bir diğerini gıyabında kötüler durur, bir araya geldiklerindeyse söz ve tutumlarına özen gösterirler.

İkincisi, ilim anlayışları bakımından aldanış içindedirler. İlmin sadece kendilerinin uğraştıkları teknik fıkıh bilgisiyle sınırlı olduğunu, insanı kurtarıp amaca ulaştıracak bilginin o olduğunu sanırlar. Oysa insanın kurtuluşu ve bu dünyadaki varlığının amacı Allah sevgisidir. Allah sevgisi de ancak Allah bilgisiyle (marifetullah) mümkündür. Allah bilgisi üçtür: Allah'ın zatına ilişkin bilgi, sıfatlarına ilişkin bilgi ve fiillerine ilişkin bilgi. Bunlar gerçek fıkhın,[12] Allah'a ve onun kâh korku kâh umut aşılayan sıfatlarına ilişkin fıkıh olduğunu bilmezler. İnsanın duygu dünyasında korkutucu ve caydırıcı etkide bulunarak günahlardan ve kötülüklerden sakınmasına ve takva sahibi olmasına yol açan fıkıh da budur.

Nitekim "Her şeye rağmen, müminlerin savaş için topyekûn sefere çıkmaları doğru değildir. Doğrusu şudur: Her kabile veya her topluluktan bir kısmı savaşa gitmeli; bir kısmı da ruhuna tam manasıyla nüfuz ederek dini iyice öğrenmeli (tefakkuh) ve savaşa gidenler geri döndüklerinde onlara Allah'ın emir ve yasaklarını bildirmelidirler. Belki böylece onlar da muhtemel yanlış tavır ve davranışlardan sakınırlar" (Tevbe, 9:122), âyetinde "tefakkuh" terimiyle öğütlenen fıkıh da budur.

Bu gruptaki âlimler içinde fıkıh ilmini sadece mezhepler arası tartışmalı konulardan (hilâfiyyât) ibaret görenler de vardır.

gündemini meşgul etmektedir. Fıkıh mezheplerinin bu problemlere dair çözümleri detaylı biçimde fıkıh kitaplarında yer alır. Gazzâlî burada, sadece bu gibi günlük sorunların teknik çözümlemelerine indirgemiş klasik fıkıh anlayışını eleştirmektedir. Fıkhın, teknik konuların ardında hatta kökeninde ahlakî ve dinî köklerinin olduğuna dikkat çekmektedir.

12 "Fıkh", bilgi ve kavrayış anlamına gelir. Allah'a ve sıfatlarına ilişkin fıkıh, Gazzâlî'nin belirttiği gibi insanın duygu dünyasına etki edecek biçimde Allah'a dair bilgi ve kavrayıştır. İbadetler ve sosyal ilişkilerin detaylarına dair teknik fıkıh bilgisi bunun sadece kabuk kısmını oluşturmaktadır.

Onları tek ilgilendiren şey, karşıt mezhep âlimlerine karşı kendi mezhebi lehine güçlü deliller bulmak ve onları susturacak güçlü itirazlar geliştirmekten başka bir manası olmayan sırf polemik ve cedeldir. Polemikçiliğin bir illeti olarak zaman zaman, sırf gururlarına yediremediklerinden, haklı görüşleri de reddedebilmektedirler. Gece gündüz fıkıh mezheplerinin çelişkilerini arar, akranları olan diğer âlimlerin ayıplarını bulmak için didinip dururlar. Bunların asıl hedefi ilim de değildir, hedefleri akranları karşısında üstünlük sağlamaktır. Zamanlarını kalplerini arındırmak için harcamış olsalar, bu kendileri için, dünyada büyüklenmekten başka bir yarar görmeyecekleri bu gibi teknik bilgilerden daha hayırlı olurdu. Dünyada geçici büyüklenme hâlinin ahiretteki karşılığı alev alev yanan ateştir. (Mezhepler arası cedel ve polemik hakkındaki tüm incelikler selef âlimlerinin bilmediği birer bidattir.) Mezheplerin savunduğu hükümlerin delillerine gelince bunlar Allah'ın kitabı, Resûlullah'ın [sav] sünneti ve bu ikisinin anlamına dair kavrayıştır. (Fakat cedel kitaplarında geçen hile ve incelikler karşıt mezhepten âlime karşı üstünlük sağlamak, onu mat etmek ve tartışmanın akışını kendi lehine yönlendirmek için sonradan icat edilmiştir. Cedelci âlimlerin aldanışı kendilerinden önceki âlimlerin aldanışından daha ağır ve kötüdür.)[13]

Altıncı grup

Kelâm ilmiyle meşgul olan âlimlerdir. Bunların uğraşı, karşıt inançtakileri eleştirmek ve onların açıklarını/çelişkilerini araştırmaktır. Bolca muhtelif inançları inceler, onları mat edebilecek tartışma yollarını ararlar. Kelâm âlimleri, inançları doğru olan (muhikk) ve inançları doğru olmayan (dâll-mudıll) şeklinde ikiye ayrılır. İnançları doğru olmayan grubun aldanışı, inançlarındaki yanlışın farkında olmayıp kendilerini

13 Parantez içi bölümler metnin sağlıklı bir bağlama oturması için Gazzâlî'nin *İhyâ*'daki ilgili pasajlarından alınmıştır; bkz. Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 394.

haklı sanmalarından kaynaklanır. Bunlar birbirlerini tekfir eden birçok alt gruba ayrılırlar. Bunlar delillerin geçerlilik şartlarından ve onları kullanmanın doğru yönteminden saptıkları için basit şüpheleri kanıt, kanıtlarıysa basit şüphe yerine koyarak yoldan çıkmışlardır. İnançları doğru olan kelâmcıların aldanışı ise kelâmî polemikleri en önemli iş bellemeleri ve Allah'ın dini uğruna en hayırlı amel saymalarından kaynaklanmaktadır. Onlara göre araştırma ve inceleme olmaksızın kimsenin dini tamamlanmış sayılmaz. Araştırmadan ve konuyla ilgili delilleri incelemeden Allah'a inanan kimse ne mümin ne kâmil (yetkin) insan ne de Allah katında makbul bir kul olabilir. Sözünü ettiğim kelâmcılar hiç dönüp de İslam'ın ilk kuşağına (selef) bakmıyorlar. Allah Resûlü [sav] onların en hayırlı insanlar olduklarına tanıklık etti, ama onlara inançlarını temellendirdikleri delillerini sormadı.[14] Ebu Ümâme, Peygamberimizin [sav] "Yoldan çıkmış hiçbir topluluk yoktur ki onlara polemik (cedel) verilmiş olmasın," dediğini aktarır.[15]

Yedinci grup

Bu gruptaki âlimler vaaz ve irşad işleriyle uğraşanlardır. En üst mertebede olanları; korku, umut, sabır, şükür, tevekkül,

14 Gazzâlî *İhyâ*'da, inanca ilişkin polemikleri meslek hâline getiren kelâmcı âlimleri çeşitli gerekçelerle eleştirir. Bu eleştirilerin temelinde Resûlullah [sav] ve ilk nesil Müslümanların inanç konularında polemikçi olmadığı tezi yatmaktadır. Bu yaklaşım, dinde polemik konusunda Gazzâlî'nin selefçi bir tutumda olduğunu göstermesi bakımından manidardır. Ayrıca Gazzâlî, inanç konularında şüphe ve itiraz üretmeye yol açan bu gibi polemiklerin insanların zihinlerine izalesi güç şüpheler sokabileceğine de dikkat çekerek dinde polemikçiliğin, astarı yüzünden pahalıya mal olan ve pek de akıllıca olmayan bir yol olduğuna işaret eder. Gazzâlî'nin ilgili eleştiriler içinde en çok dikkat çekeni, dinde polemikçiliğin kimseyi yanlıştan döndürmediği yönündeki eleştirisidir. Gazzâlî hiçbir bidatçinin polemikle bidatinden vazgeçmediğini, aksine polemiklerin bidat inanç ve fikir sahiplerinin taassup ve karşıtlıklarını pekiştirdiğini ifade etmektedir; bkz. Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 395.

15 Tirmizî, 3253.

zühd[16], yakîn[17], ihlas ve sıdk[18] gibi kalp hâlleri (duygu durumları) ve ahlakî erdemler üzerine vaaz verenlerdir. Ancak bu grup âlimler, kürsüden erdemleri anlatıp insanları irşad ettikleri için kendilerinin peşin peşin bu erdemlere sahip olduklarını sanarak aldanmışlardır. Oysa sıradan Müslümanlarda da bulunan bazı erdemler hariç bunların hiçbirinden nasipleri yoktur. Bu kesimin aldanışı diğerlerinin aldanışından çok daha ağırdır. Çünkü bunlar kendilerini fazlasıyla beğenirler. (Allah sevgisinin incelikleri üzerine derin derin düşünüp konuştuklarına göre Allah'ı gerçekten sevdiklerini sanırlar. İhlasın incelikleri üzerine hassas fikirleri var diye kendilerini gerçekten ihlaslı görürler. İnsan benliğinin (nefs) üstü örtük ayıplarına vâkıf olduklarına göre bunlardan kendilerini münezzeh sayarlar. Gereğince yaşamamış olsalar da zâhidlerin sözlerini ezberlemiş olmaları sebebiyle Allah'ın mağfiretine nail olduklarına inanırlar.)[19] Diğer ahlakî ve tasavvufî erdemler konusunda da bundan farksızdırlar. Herkesten çok dünyayı seven onlardır. Dünyaya karşı rağbetsiz (zühd) görünmeleri dünyaya karşı güçlü ilgi ve hırslarından kaynaklanmaktadır. İhlas ve samimiyete teşvik ederler ama kendileri ne samimi ne ihlaslıdırlar. Güya insanları Allah'a çağırırlar ama kendileri Allah'tan kaçarlar. İnsanları Allah'la

16 "Zühd", dünyaya ve dünyalık denilen geçici nimetlere rağbet etmeme, azla yetinme hâlini ifade eden bir terimdir. Bu hâli karaktere dönüştürenlere "zâhid" (zühhâd) denir. İslam tasavvufunda kalp huzuruna erişmenin koşullarından biri, günün sonunda stres ve kaygıya neden olan dünya sevgisinden özgür olmaktır.

17 "Yakîn", kesin inançlılık anlamına gelen bir terimdir. İslam inanç ve tasavvuf geleneğinde kesin inanç bir erdemdir. Kesin inanç insanda huzur ve güven hissi oluşturur. Bu da kalbe ferahlık verir. İslam tasavvufunun hedeflerinden biri, kalbin huzur ve sükûnete erişmesidir.

18 "Sıdk", sadakat, dürüstlük, samimiyet, içi dışı bir olmak anlamlarına gelir.

19 Parantez içine aldığımız bu kısım metinde eksik ve kopuk olduğundan, çeviride, konuyla ilgili Gazzâlî'nin *İhyâ*'daki açıklamalarını esas aldık. Gazzâlî bu satırlarda erdemler üzerine düşünmek, onları kılı kırk yararcasına incelemek ile onları yaşamak arasındaki farka dikkat çekiyor. Gerçek erdemin, onları konuşup tartışmaktan ibaret olmadığına, asıl onlara sahip olmak olduğuna işaret ediyor.

korkuturlar ama kendileri Allah'tan yana emindirler. Allah'ı hatırlatırlar ama kendileri onu çoktan unutmuşlardır. Sözleriyle Allah'a yaklaştırırlar ama özleri ondan uzaktır. Kürsülerde kötü huyları yerip dururlar ama kendileri kötü huyludur. İnsanları bırakıp Allah'a dönün derler ama kendilerinin tüm ilgisi insanlara dönüktür. İnsanları Allah'a çağırdıkları kürsüleri ellerinden alınıp cemaatin ilgi ve iltifatından mahrum kalsalar, dünyaları başlarına yıkılır. Amaçlarının halkı doğru yola kavuşturmak olduğunu iddia ederler; ama halk, kendileri yerine akranlarından birine teveccüh edip onun eliyle doğru yolu bulsa hasetlerinden çatlarlar. Yanına gelip giden dinleyicilerinden biri onun huzurunda akranlarından birini övse, o kişi bir anda en nefret ettikleri kişiye dönüşür. Bunlar kadar aklını başına almaya ve doğru yolu bulmaya uzak olanı ve bunlar kadar aldanmış olanı yoktur.

Sekizinci grup

Bu grup, vaazlarında bahsettikleri takip edilmesi gereken doğru yoldan sapan âlimlerdir. Eğer şehirlerin kıyı ve köşelerinde Allah'ın kendilerini koruduğu az sayıda vaiz varsa –ki biz hiç görmedik– onlar hariç, bu zamanın vaizlerinin hepsi bu gruba dâhildir. Bunların işi, ilgi uyandırmak için[20] akıl ve din ölçülerine sığmayan uçuk kaçık hikâye ve şatahatlardır.[21]

Bunlardan bazıları nüktelere fazla meraklı ve uyaklı (secili) dil kullanmaya çok düşkündürler. Vaazlarındaki başat çabaları,

20 Metnin bu kısmında bazı kelimeler doğru istinsah edilemediğinden anlam çarpıklığı oluşmaktadır. Bunun önüne geçmek için çeviride Gazzâlî'nin ilgili konuya dair *İhyâ*'daki ifadeleri esas alınmıştır.

21 "Şatahât", bazı sûfîlerin vecd ve istiğrak hâlinde ölçüyü kaçırıp taşkınlıkla söyledikleri aşırı sözlerdir. Bâyezid-i Bistâmî'nin "Kendimi tenzih ederim, şanım ne yücedir," ifadesi şatahât (şathiyye) örneklerinin başında gelir. Sûfiler genellikle bu ve benzeri şatahâtı, ilahî tecellinin yoğunluğu sırasında bilince mukayyet olunamayıp sarf edilen ve ölçü alınmaması gereken kayıt dışı sözler olarak kabul ederler.

sevgililerin vuslat ve ayrılık şiirleriyle desteklediklerı ses uyumu yüksek uyaklı sözlere dönüktür. Amaçlarıysa cemaati coşturmak, yanlış hedeflere dönük de olsa onları kendilerinden geçirtip çığlık attırmaktır. Bunlar insan türünün şeytanlarıdır. Kendileri yoldan çıktıkları gibi insanları da yoldan çıkartırlar. Bundan önceki gruplar kendileri yoldan çıkmış olsalar da insanlar üzerindeki etkileriyle onları düzeltiyor, sözlerini ve vaazlarını doğru yönde kullanıyorlardı. Ancak bunlar insanları Allah'ın yolundan alıkoyuyor, vaazlarında kullandıkları aşırı umut vadeden hurafelerle onları Allah hakkında yanıltıp yanlış hedeflere saptırıyorlar. Böylece vaazları insanlarda günaha ve dünya sevgisine cüret oluşturuyor. Özellikle vaizin pahalı kıyafetleri ve lüks binekleri varsa, hâli tepeden tırnağa dünyaya düşkünlüğünü gösterir. Bunların bozdukları onardıklarından çok daha fazladır. Hatta bunların hiçbir şeyi onardıkları da yok, bilakis çok insanı yoldan çıkartırlar.[22]

Dokuzuncu grup

Bunlar zâhidlerin sözlerini ve dünyayı yerdikleri vecizelerini ezberle yetinen âlimlerdir. Bunlar zâhidlerin sözlerini manasını kavramadan ezberleyip insanlara aktarırlar. Bazıları bunları minberlerde bazıları mihraplarda yapar. Bazıları çarşı pazarda bazıları da içinde bulundukları ortamlarda yapar. Böylece zâhidlerin sözlerini ezberleyip dillerine dolamakla sıradan insanlardan ayrışıp kurtuluşa erdiklerini sanırlar. Bunlar o kadar gafildirler ki iç ve dış dünyalarını günahlardan korumasalar da sırf mütedeyyin zâhidlerin sözlerini ezberleyip aktararak onların yoluna hizmet etmenin yeterli olduğu zannıyla, Allah tarafından bağışlanıp uhrevî cezadan kurtulacaklarını düşünürler. Bunların aldanışları öncekilerin aldanışından da açıktır.

22 Bu bölümde de metindeki bazı ifadeler Gazzâlî'nin *İhyâ*'daki ilgili ifadeleriyle yer yer örtüşmediğinden çeviride *İhyâ*'yı esas aldık.

Onuncu grup

Bunlar, hadis dinlemek, bol bol rivayet toplayıp aralarından garip ve âlî sened[23] bulmak için tüm vakitlerini harcayan hadisçilerdir. Bunların derdi, sırf "Ben filandan rivayet ediyorum," "Ben filanla karşılaştım," "Bende başka kimsede bulunmayan senedler var," diyebilmek için şehir şehir dolaşıp hadis hocalarını ziyaret etmektir.

Buradaki aldanışın birkaç yönü var. Öncelikle bunlar kitap taşıyan hamallar gibidirler. Topladıkları hadis rivayetlerini anlamaya ve manaları üzerinde düşünmeye önem vermez, sadece rivayetleri aktarmakla yetinirler. Üstüne üstlük bunun kendilerine yeteceğini sanırlar. Ne mümkün! Hadislerin hikmeti onların anlaşılması ve anlamları üzerinde düşünülmesine bağlıdır. Onun için bir hadis karşısındaki ilk sorumluluk hadisin dinlenilmesi, sonra zapt ve kayıt altına alınması, sonra anlaşılması ve en son yayılmasıdır.[24] Oysa bunlar ilkin sorumlu oldukları hadisi dinlemekle yetiniyor, üstelik onu da eksik yapıyorlar. (Bazen görürsün, hadis okuma meclislerine çocukları da getirirler. Mecliste hadis okunurken, hoca uyuklar, çocuklar oynar. Meclis sona erdiğinde çocukların adları da hadisi dinleyenler listesine kaydedilir. Daha sonra o çocuklar büyüdüklerinde ilgili hadisleri rivayet işine girişirler. Bazen meclisteki yetişkinler de dalıp gider, bir şey duymaz, duysa da dikkatlice dinleyip iyice belleyemezler. Bazen

23 Âlî sened, aynı hadisin diğer senedine göre daha az sayıda râvinin yer aldığı seneddir. Aralarında kesinti olmaksızın râvi sayısının az olması, rivayetin zayıf olmasına yol açabilecek daha az sebep olarak görülmektedir. Daha fazla râvi, daha fazla cerh sebebi ihtimali barındırır.

24 Gazzâlî'nin konu hakkındaki *İhyâ*'da geçen ifadesinde sıralama şu şekildedir: dinlemek, anlamak, hıfzetmek, uygulamak ve yaymak. Bu sıralamada "anlamak" zapt ve kayıt işinden önce gelmektedir. Muhtemelen buradaki bakış açısı, anlaşılmayan bir şeyin doğru zapt ve kayıt altına alınamayacağı yönündedir. Doğru zapt ve kayıt altına alınmamış bir hadis rivayeti sadece insanların kafasını karıştırır. Ayrıca metinde geçmese de burada uygulama (amel) da hadis karşısındaki sorumluluklar içinde yerini almaktadır. Gazzâlî'nin tüm disiplinlere yönelik eleştirisinin itici gücünün dinin yaşama geçirilmesi olduğu düşünülürse uygulamanın metindeki sıralamada yer almaması düşündürücüdür.

yetişkinlerin hadis okunurken konuşmak ya da hadisi kopya etmekle meşgul oldukları da olur. Dolayısıyla o esnada hocanın kendisine okunan hadiste bir tashif[25] olsa ne o ne başkası bunun farkına varabilir.)[26] Sadece hadis dinlemekle yetinmenin bir faydası olmadığı açık. Bugün içindekilerden habersiz çocuklar da hadis okuyorlar. Bazen kendisine hadis rivayetlerini sundukları hadis hocası da gaflete gelip hadisin lafzını değiştiriyor da farkına varmıyor. Bazen kendisine hadis okunurken uyukluyor ve ne okunduğunu bilmiyor. Tüm bunlar birer aldanmadır. Hadis dinlemekte asıl olan onu Allah Resûlü'nün [sav] ağzından dinlemek, dinlediği gibi hıfzetmek ve hıfzettiği gibi aktarmaktır. Dolayısıyla aktarım işi (rivayet) hıfza, hıfz da dinlemeye dayanmalıdır. Allah Resûlü'nden [sav] dinlemesi mümkün değilse sahabeden ya da tâbiinden dinler. Böylece onlardan dinlemesi bizzat Allah Resûlü'nden [sav] dinlemesi yerine geçer. Kişi iyice duyabilmek için kulağını verir, duyduğunu iyice hıfzeder ve hıfzettiği gibi de rivayet eder. Böylece duyduğunu hıfzeder ve tek bir harfini bile değiştirmezsin. Eğer başkası bir harfini değiştirir veya rivayet ederken hata yaparsa onu hemen fark edersin. Hadis hıfzının iki yolu vardır: Birincisi ezber, ikincisi yazıdır. Ezber yoluyla hıfzetmek için sürekli tekrar ve müzakere ederek hadisi hafızana kazırsın. Yazıyla hıfzetmek için dinlediğin rivayeti önce yazar, sonra tashih etmek üzere yazdıklarını elden geçirirsin. Daha sonra başkaları onları karıştırıp değişiklik yapmasın diye yazdıklarını korunaklı bir yerde muhafaza edersin. Bu itibarla çocukları, alıkları, uyuyanları ve kopya işiyle meşgul olanları hadis rivayetini dinleyenler listesine kaydetmek doğru değildir. Eğer bu doğru olsaydı beşikteki bebeğin veya delinin

25 "Tashif", kabaca, kelimelerin yanlış okunması anlamına gelir. Arapçanın harekeli bir dil olduğu düşünülürse âdet üzere harekesiz biçimde kaydedilen hadis metinlerindeki kelimelerin, biri doğru diğerleri yanlış biçimde olarak, birden fazla okunma olasılığı vardır.

26 Parantez içine alınan kısım konunun doğru anlaşılması için Gazzâlî'nin *İhyâ*'daki ilgili ifadelerinden alınarak çevrilmiştir. Gazzâlî bu eleştirisiyle, hadisçilerin hadis dinleme işini gevşeterek o işin de hakkını veremediklerini göstermeye çalışmaktadır.

de duyduklarına itibar edilir, onların da adı sözgelimi hadis dinleyenler listesine kaydedilmeyi hak ederdi. Hadis dinlemenin bu ve başka daha birçok incelik isteyen şartları bulunur.

Hadis rivayetinden maksat onları anlamak ve gereğince amel edip ahiret yolunun yolcusu olmaktır. Ahiret yolcusuna bazen tek bir hadisi duymak bile bir ömür yeter. Nitekim zâhidlerden biri bir hadis meclisine katılır. Mecliste okunan ilk rivayet "Kişinin kendisini ilgilendirmeyen şeyi terk etmesi, Müslümanlığının güzelliğindendir," hadisidir. Zâhid, hadisi dinlediği gibi kalkar ve "Bana bu hadis yeter, önce onu hazmedeyim sonra diğerini dinlerim," diyerek meclisten ayrılır. Aldanıştan sakınan akıllı kimselerin dinlemesi işte böyle olur.

On birinci grup

Bu grup gramer, lügat, şiir ve garip kelime ve şivelerle uğraşan dil bilginleridir. Bunlar yaptıkları işin önemini fazla abartarak aldanmışlardır. Dinin ve sünnetin bekasının gramer ve lügat ilimlerine bağlı olduğu düşüncesiyle kendilerini ümmetin büyük âlimlerinden sayıp peşin peşin Allah'ın mağfiretinden payları olduğunu sanırlar. Bütün ömürlerini gramer ve lügat ilimlerinin ayrıntılarına harcarlar. Ne büyük bir aldanış! (Bunların hâli, ilimleri tahsil etmek isteyen ama ilimler yazıya aktarıldığından yazıyı öğrenmeden ilimlere vâkıf olunamayacağı düşüncesiyle bütün ömrünü yazı ve hat inceliklerine harcayan kimsenin hâline benzer.) Akıllarını kullanabilseler Arap dilinin Türk dilinden bir farkının olmadığını anlarlardı. Hayatını Arapça uğruna tüketen biriyle Türkçe ya da Hintçe uğruna tüketen biri arasında fark yoktur.[27] Tek fark, şeriatın Arapça söz aracılığıyla gelmiş olmasıdır. Bu itibarla sadece

27 Gazzâlî'nin Kur'ân'ın lafzı olan Arapçaya diğer dillerden farklı olarak ilahî bir değer atfetmemesi gayet anlaşılabilir bir şeydir. Çünkü Kur'ân'ın lafzı Gazzâlî'nin de takipçisi olduğu Eş'arî geleneğe göre yaratılmıştır (mahluk). Allah'ın ezeli sıfatı Kur'ân'ın lafzı değil, mana ve özüdür. İlahi olan bu özün herhangi bir dile özgü olmadığı açıktır.

Kur'ân ve sünnetteki garip kelimelere yetecek kadar lügat bilgisi, keza Kur'ân ve sünnete mal olan cümleleri kavrayacak kadar gramer bilgisi kâfidir. Sonu gelmeyecek biçimde lügat ve gramere hayatını vermek fuzuli ve gereksizdir. Hayatını buna harcayan kimse aldanmıştır. Bunlar eğer Arap dili ve gramerinin tahsil amacı olan Kur'ân ve sünnet bilgisinden uzak kalmışlarsa aldanışları daha büyüktür. (Kur'ân'daki ilahî buyrukları yerine getirmek amacıyla onu öğrenmek isteyen ve bunun ilk adımı olarak Kur'ân'ın doğru ve özgün okunuşlarına dair disiplin olan kıraat ilmi eğitimi alan ama bir türlü bu aşamadan çıkamayan ve tüm ömrünü kıraat ve tecvit ilminin inceliklerine vakfeden kimsenin hâli de böyledir. Belli amaçlarla ortaya çıkan ilimleri amaçlarından kopartıp amaç hâline getirmek bir aldanış biçimidir. Tıp ilmiyle uğraşan insanlar böyle değildir. Çünkü onlar uğraştıkları ilim dalının dinî bir ilim olduğunu ve onun sayesinde Allah'ın af ve mağfiretini kazanacaklarını düşünmüyorlar. Hayatlarını bu gibi ilimlere verenlerin aldanışı, hayatlarını dil bilimleri ve kıraat gibi araçsal dinî ilimlere verenlerin aldanışından daha azdır.)[28]

28 Gazzâlî'nin ilim anlayışının temelinde kişinin uhrevî hedeflere yönelişi yer almaktadır. Uhrevî hedeflere ise ancak din sayesinde ulaşılabileceğinden dinî ilimler merkezî yer işgal ederler. Dinî ilimlerde de asıl amaç dinin halis niyetle yaşanmasıdır (amel). Buna göre dil ve kıraat disiplinleri gibi araçsal dinî ilimler amaçsal olan Kur'ân ve sünnetin anlamına hizmet eden tefsir, fıkıh ve kelâm gibi disiplinlere hazırlık kabul edilmelidir. Amaçsal dinî ilimleri oluşturan bu disiplinler de dinin nihai amacını oluşturan onun halis niyetle yaşanmasına hazırlıktır. Böylece ister araçsal ister amaçsal olsun, tüm dinî ilimler meşruluğunu dinin halis niyetle yaşanması ilkesine borçludurlar. İlimlerle ilişkisini amacından saptıracak biçimde kuran ilim erbabı, Gazzâlî'ye göre aldanmıştır. Dil bilimleri ve kıraat ilimlerine ömrünü harcamak onu amacı olan Kur'ân ve sünnet bilgisinden saptırmaktır. Keza tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm gibi ilimlerle, dinin halis niyetle yaşanması amacı dışında ilişki kurmak da ilgili ilimleri amacından saptırmak anlamına gelir ve bu da bir aldanıştır. Gazzâlî'nin önceki bölümlerde fıkıh, hadis ve kelâm bilginlerine yönelik eleştirileri de bunu teyit etmektedir. Tıp ve diğer dünyevi ilimlere ömrünü adayan insanlar bu tür ilimleri amaçlarından saptırmadıklarından Gazzâlî bunlara bir yere kadar daha hoşgörülüdür. Ancak bu insanlar, dini halis bir niyetle yaşayıp uhrevî kurtuluş hedefine yönelmezlerse, ilgili ilimleri değilse de hayatı amacından saptırarak aldanmış olacaklardır.

Aldanan Âbidler

Âbidler içinde aldanan birçok grup vardır. Bunlardan kiminin aldanışı namaz, kiminin Kur'ân okumak, kiminin hac, kiminin cihad, kimininse zühdle ilgilidir.

Birinci grup

Farzları ihmal edip nafilelerle meşgul olanlardır. Bunlar bazen ölçüyü kaçıracak kadar kendilerini nafile ve önemsiz ayrıntılara verirler. Abdest alırken vesveseye kapılıp abartan kişiyi düşünün. Vesvese ve evhama kapılıp uzak ihtimalleri yakın sayarak dinen temiz kabul edilen suyla abdest almaya razı olmaz. Ama iş helal lokmaya geldiğinde yakın ihtimalleri uzak sayar ve düpedüz haram yer. Oysa bu kimse temkinliliğini abdest suyundan helal lokmaya taşıyabilseydi kendisi için daha iyi olurdu. Çünkü sahabenin önceliği helal lokmaydı. Mesela Hz. Ömer, içinde necaset bulunması ihtimaline rağmen Hristiyanların kaplarından abdest aldı. Ama diğer yandan haram yerim korkusuyla birçok helalden elini çekti. (İbadetlerin detaylarında kılı kırk yaran bu kişiler bazen abdest alırken çok su harcayarak bazen abdeste gereğinden fazla zaman harcayarak ölçüyü kaçırırlar. İbadetlerde detaycılık takıntısıyla su ya da zaman israfında bulunur, bazen namazı ilk vaktinde kılma faziletinden mahrum kalırlar. Gereksiz ayrıntılara gereğinden fazla zaman ve emek vererek ömür sermayesi gibi en değerli varlıklarını zayi ederler. Tüm bu titizlenmelerin arkasında ibadet sanrısı yatar. Yanlış ibadet anlayışları onları ibadetlerinin hedefi olan Allah'tan uzaklaştırır ve ibadet aldanışları olur.)

İkinci grup

Bunlar namaza niyet ederken vesveseye kapılanlardır. Şeytan kendilerini bırakmaz ki doğru biçimde niyet edip namaza başlayabilsinler. Onlara sürekli vesvese vererek cemaati, hat-

ta bazen namaz vaktini bile kaçırtır. Bazen sağ salim namaza başlangıç tekbirini alıp namaza dursa düzgün niyet ettim mi diye şüpheye düşer, bazen tekbir aldım mı diye tereddüt eder ve tekrar tekbir alarak başlangıçta alması gereken tekbiri namazın içinde alarak tekbirin biçimini değiştirir, imamın okuduğu Fâtiha'yı dinleyemez. Namazın başında yaşadığı bu tereddüt hâli bazen tüm namazı işgal eder ve ibadetin öz duygusundan gaflete sebep olur. Bu ayrıntılara takılıp kalacağına ibadette asıl gerekli olanın duygu bütünlüğü (huzur-i kalb) olduğunu anlayamaz. İblis onu, ibadeti ayrıntılara indirgeyerek aldatır. Ona "Bunlar çok önemli hususlar, sıradan insanlar gibi umursamazlık etme, sen Allah katında daha değerlisin," diyerek ibadetin özünden uzaklaştırır.

Üçüncü grup

Bu grup, namazda Fâtiha, diğer sûre ve duaların okunuşunda, harflerin doğru telaffuzu (mehâric-i hurûf) ve tecvide uygunluğu konusunda aşırıya kaçanlardır. Şeddelerin hakkını vermek, özellikle "dat" harfi ile "zı" harfini birbirinden ayırmak ve namaz boyu harflerin mahreçlerini tutturabilmek için gereğinden fazla ihtiyat gösterir, âdeta namazın diğer rükün ve inceliklerini unuturlar. Fâtiha'nın ne manası ne derinlikleri üzerinde düşünürler. İnsanların namazda Fâtiha okuma sorumluluğunun, Arapların günlük hayatta konuşurken harflere gösterdiği özenden daha fazla özen gerektirmediğini anlayamazlar. Bu büyük bir aldanıştır. Bu kimselerin hâli, sultanın huzurunda diplomatik/siyasi önemi haiz bir mektubu okurken, doğru telaffuz edemeyeceğinden korkup harfleri üstüne basa basa seslendiren ve emin olamayıp arada kelimeleri tekrar eden evhamlı elçinin hâline benzer. Evhamını yatıştırma derdine düşen elçi ne protokol kurallarını aklına getirir ne mektubun içeriğindeki mesajın önemini fark eder. Böyle bir elçi görevinden alınıp cezalandırılmakla kalmaz ayrıca akıl hastanesine de yerleştirilir.

Dördüncü grup

Bunlar Kur'ân tilaveti konusunda aldananlardır. Sabah akşam gürül gürül Kur'ân okur, bazen bir güne bir hatim sığdırırlar. Dilleri Kur'ân okurken kalpleri kâh kuruntulara dalar kâh dünyalık işlerin düşüncesine kapılır. Kur'ân okudukları hâlde onun manasını düşünmez, öğüdünden etkilenip sakındırdıklarından sakınmaz, buyruklarını yerine getirmez, ibretlik kıssalarından ibret almazlar. Kur'ân okurken, belki onun lafzından keyif alsalar da mana ve inceliklerinin manevi hazzını yaşayamazlar. Biri, Kur'ân'ı günde yüz kere hatmetse de eğer onun içindeki buyrukları yerine getirmez, yasaklarından sakınmazsa Allah'ın cezasını hak eder. (Bunların hâli, içindeki kurallara uyması için efendisi tarafından kendisine yazılı belge verilmiş uşağa benzer. Uşağın derdi belgeyi anlamak ve içindeki kurallara uymak olması gerekirken onun derdi başkadır. Uşak belgeyi ezberler, onu sabah akşam nağmeli nağmeli okur, ama içindeki kurallarla ilgisi yoktur.) Bunların bazıları güzel seslidir. Bazen Kur'ân'ı makamla okurken keyif alır ve bunu Allah'a yakarışın manevi hazzı zannederek kendini kandırır. Heyhat! Onun bütün lezzet ve keyfi nağme ve makamdadır. Eğer Allah'ın sözünün lezzet ve keyfini tatmış olsaydı kendi nağme ve makamı ne dikkatini çeker ne hatırına gelirdi. Allah'ın sözünün lezzeti manasındadır.

Beşinci grup

Bu grup oruçla aldananlardır. Bunların bir kısmı sürekli oruç tutar, bir kısmı mübarek günleri oruçlu geçirir. Oruca gösterdikleri özene karşı dilleri gün boyu gıybet ve boş sözlerden, kalpleri riyadan, akşamları mideleri haramdan uzak durmaz. Bunlar üzerlerine farz olmayan nafile ibadetlere bu kadar ilgiliyken asıl sorumluluklarını ihmal ederler. Hâl böyleyken kurtulacaklarını sanırlar ama ne mümkün! Ancak Allah'a selim/arı-duru bir kalple gelenler kurtulurlar.

Altıncı grup

Bu grup hac ibadetiyle aldananlardır. Bunlar üzerlerindeki kul haklarını ve borçlarını ödemeden hac yolculuğuna çıkarlar. Yola çıkmadan önce ana babalarının rızasını da almamışlardır. Hac için gerekli parayı helal yollardan tedarik etme konusunda da özensizdirler. Bazıları farz haclarını yerine getirmiş oldukları hâlde nafile hac yolculuğuna çıkarlar ama yolculuk boyunca namazlarını da diğer farz ibadetlerini de ihmal eder, beden ve kıyafet temizliğini yerine getiremezler. Üstüne üstlük zorbalara haraç vermek zorunda kalırlar. Yol boyu müstehcen ve çirkin şeyler konuşmaktan ve en ufak bir tartışmada kavga ve dövüşten de geri kalmazlar. İçlerinden kimi, biriktirdiği haram parayla hacılara ikramda bulunup gösteriş yapar. Önce haram para edinerek işledikleri günahlarına bir de gösteriş günahını eklerler. En son Kâbe'ye varırlar ama kalpleri bir kere kötülüklerle kirlenmiştir. Buna rağmen Allah katında değerli bir iş yaptıklarını sanarak aldanırlar.

Yedinci grup

Bu grup iyiliği emretmek, kötülükten menetmek üzere hisbe[29] yoluna girer. Yanlış yaptıklarında insanlara tepki gösterir, doğrusunu yapmaları için uyarırlar, ama kendi sorumluluklarını unuturlar. İnsanları doğru yapmaları konusunda uyarırken şiddet gösterirler, bu işi güç (izzet) ve yönetim (riyaset) aracına dönüştürürler. Kendi yanlışlarından dolayı uyarıldıklarında hiddetlenir, "Asıl muhtesip[30] benim, sen kim oluyorsun da beni uyarıyorsun," derler. İnsanların namaz kılıp kılmadıklarını takip eder, namaz vakti onları camiye toplarlar. Namaza geç kalan kişiye ağır sözler sarf ederler. Bunları yaparken asıl dertleri, gösteriş ve insanları yönetme (riyaset)

29 "Hisbe", genel dinî ödevlerin ve ahlak kurallarının toplumda uygulanmasını denetlemek ve uygulamayanları ikaz etmek anlamına gelen bir dinî terimdir. Tarihte bu işle görevli teşkilata hisbe teşkilatı denmektedir.

30 "Muhtesip", hisbe işini yapan, hisbe teşkilatı görevlisidir.

arzusunu tatmindir. Bu işi onların yerine bir başkası yapsa ona karşı koyarlar. Kimi insanları camiye toplarken ezan okuma işini de üstüne alır, insanları Allah için namaza çağırarak hayırlı iş yaptığını sanır. Fakat o yokken bir başkası gelip ezan okusa ve insanları namaza davet etse, işi elinden alındığı ve makamına göz dikildiği için kıyameti kopartır. Kimi bir mescidin imamlık işini üstüne alır ve yine Allah için iyi bir iş yaptığını sanır. Oysa farkında olsun ya da olmasın asıl emeli o mescidin imamı olarak anılmaktır. Ondan daha takva sahibi, daha bilgili biri o makama geçse bu ona çok ağır gelir.[31]

Sekizinci grup

Bu grup Mekke ve Medine'ye sığınanlar içindeki aldananlardır.[32] Bunlar, sığındıkları mübarek toprakların aksine duygularını denetlemeyen, iç ve dış dünyalarını arındırmayan kimselerdir. Kiminin öz memleketiyle ilgisi devam etmekte, oradan tanıdığı kimselerin kendisi hakkında "Filanca kutsal şehre sığındı," demesinden haz almaktadır. Zaman zaman "Ben şu kadar sene Allah'ın yurdu Mekke'ye sığınmış insanım," diye hava attıkları da olur. Bunun hoş bir şey olmadığını duyduktan sonra açıktan hava atmayı bırakır, ama insanların onun Allah'ın yurduna sığındığını bir şekilde bilmesini ister. Bu insanlar da aldanış içindedirler. Oysa kendilerine yakışan,

31 Gazzâlî yapılan işin kendisinden çok yapan kişinin o işle ilgili niyet ve çıkarına bakmaktadır. Kişinin hayırlı işleri yaparken ardındaki motivasyona odaklanan bu bakış dindarlığın ve iyiliğin özünde samimiyet aramaktadır. İnsan benliğinin çeşitli arzularını tatmin için yapılan işler, özünde iyi olsa da Allah katında kıymet ifade etmediklerinden dindarlıkla bağdaştırılamazlar. Gazzâlî'ye göre iyi bir işi, benliğin arzularından uzak biçimde yapmanın ölçüsü, kimin yaptığına bakmaksızın o işin yapılmasıdır. Eğer bir kimse ortada yapılması gereken iyi işi sadece kendisinin yapmasından hoşnut oluyor, onu başkasının yapmasından rahatsızlık duyuyorsa, onun derdi ne iyi iş ne iyiliktir. O kimsenin derdi benlik duygusunun tatminidir ve dindarlığın temel koşulu olan samimiyete aykırıdır.

32 Gazzâlî, burada eski Müslüman toplumlarda sıkça rastlanan, kendini Allah'a adamak amacıyla kutsal şehirler olan Mekke ve Medine'ye göçüp oralara sığınan kimseleri (mücâvir) eleştirmektedir.

öz memleketlerinde yaşayıp kalplerinde kutsal şehirlerin özlemi olmalıydı. Eğer Allah'ın yurdu kutsal şehre sığınacak iseler onun hakkını vermeleri gerekirdi. Mekke'ye sığınan kişi Allah'ın hakkına riayet etmeli, Medine'ye sığınan kimse Hz. Peygamber'in [sav] hakkına riayet etmeli. Buna kimin gücü yetebilir! Bunlar dış görünüşe aldanıp Mekke ve Medine'nin taşının toprağının kendilerini kurtaracağını sanırlar. Ne mümkün! Bunlardan kiminin gözü insanların keselerindedir. Kirli paralardan biriktirdiklerini diğer yoksullardan esirgerler. Memleketlerinde yerleşik hayatlarına devam etselerdi bulaşmayacakları riya, cimrilik, tamahkârlık ve bir dizi kötülüğe yakalanırlar. İnsanların sığınması altında yaşamak zorsa Allah'ın sığınması altında yaşamak çok daha zordur! İnsanın iç ve dış dünyasını günahlardan koruyarak Allah'a sığınması ne güzeldir!

Dokuzuncu grup

Bu grup, mala mülke ilgisi olmayan, az bir yiyecek ve giyecekle yetinen, ev yerine kendilerine mesken olarak mescitleri seçen zâhidlerdir. Zâhid makamında olduklarını sanırlar ama kendi dünyalarında baş olmaya (riyaset) ve toplum nezdinde saygı ve itibar görmeye rağbet ederler. Baş olmak ya ilimle ya vaazla ya da yalın zühdle elde edilir. Zâhidler kolay olan diğer ikisini bırakıp en tehlikeli olanı seçerler. Çünkü manevi şan ve şöhret, mal ve mülkten daha değerlidir. Bir zâhid zühdle elde ettiği şan ve şöhreti bırakıp yerine mal mülk edinse kurtuluş umudu daha yüksektir. Zâhidler aldanmıştır. Kendilerini dünyaya karşı ilgisiz ve tok gözlü sanırlar. Oysa dünyanın ne olduğunu bilmezler. Farkında değiller ki dünya hazlarının en üstünü şan ve şöhrettir. Bazıları şan ve şöhreti terk eder, uzlet ve inzivayı tercih ederler. Bununla beraber yine de aldanış içindedirler. Çünkü zenginlere dil uzatır, onlara aşağılayıcı gözle bakar ve sert sözlerle kınarlar. Fakat onlar için umduklarından daha çoğunu kendileri için umar, kendi işlerini beğenir, türlü türlü kötü duygulara kapılır ama

farkına varmazlar. Bazen kendilerine para verilir, aman insanlar dedikodusunu yaparlar diye almaktan korkarlar. "Bu para helaldir, insanların içinde al, sonra gizlice geri verirsin," dendiğinde insanların kınamasından korkar ve kabul etmezler. Bu hâlleriyle onlar insanların övgü ve yergilerine değer verirler, ki dünya hazları içinde insanların övgüsünü kazanmak gibisi yoktur. Zâhidlerden kimi bedensel ibadetlerde çok katı olur, günde mesela bin rekât namaz kılar, Kur'ân'ı hatmeder. Ama bunu yaparken kalbinden geçen duyguları denetlemek aklına bile gelmez. Riya, kibir ve kendini beğenmek gibi tehlikeli duyguları unutur. Unutmasa bile bunları kendisine yakıştırmaz. Kendisine yakıştırsa da bedensel ibadetlerinin terazinin iyilik kefesini ağırlaştırarak kendisini kurtaracağını düşünüp rahatlar. Heyhat! Takva sahibi bir kimsenin takvasının bir zerresi, basiret sahibi bir kimsenin ahlakının bir parçası, dağlar kadar bedensel ibadetten faziletlidir. Bu gibi zâhidler, insanlarla kötü ilişkileri ve sert tutumları yanında riya ve övgü duyma arzusuyla kirlenen iç dünyalarına rağmen kendilerine iltifat edenlerin "Sen yeryüzünün evtâdındansın,"[33] "Sen Allah dostlarındansın," sözlerine aldanıp mutlu olur, dolaylı da olsa onları onaylarlar. Hayranlarının övgülerini kendileri için tezkiye[34] kabul eder, Allah katında makbul kul olduklarının delili sayarlar. Övgü karşısındaki tutumlarının aksine yergiyle karşılaşsalar bambaşka birine dönüşürler. Kendilerine biri ağır söz söylese o kişiyle mücadele eder, hatta ona "Allah seni ebediyen bağışlamasın!" diye beddua da eder.

33 "Evtâd", tasavvuf dilinde, dünyanın dört bir yanında bulunduğuna ve dünyayı koruduğuna inanılan belli bir Allah dostu grubudur.

34 "Tezkiye", biri hakkında müspet tanıklık anlamına gelir. Gazzâlî, zâhidlerin, hayranlarından duydukları övgüleri kendilerinin Allah katında makbul kul olduklarının kanıtı saymalarını yeterince adil ve dürüst bir davranış bulmamaktadır. İnsanların övgüleri kişilerin dışa yansıyan davranış ve tutumlarına yöneliktir. Oysa Allah'ın nazarı insanların iç dünyasına dönüktür. Kişi, Allah katındaki değerini insanların ve hele hele hayranlarının övgüleriyle ölçmeye kalkarak ancak kendini kandırır.

Onuncu grup

Bu grup, nafile ibadetlerde son derece istekli oldukları hâlde, farz olan ibadet ve sorumluluklara karşı o kadar ilgili olmayanlardır. Bunlardan kimi kuşluk namazı, gece namazı gibi nafile ibadetlerin heyecanını yaşar ve mutlu olurlar. Ama sıra farz namazlarına geldiğinde aynı heyecan ve lezzeti duymaz, onları ilk vaktinde eda etmek için nafilelerde olduğu gibi istekli davranmazlar. Hz. Peygamber'in [sav] bir hadis-i kudsîsinde geçen "Bana yakınlık kazanan kullarım, kendilerine farz kıldığım ibadetler kadar başka bir ibadetle bana yakınlık kazanabilmiş değillerdir,"[35] sözünü unuturlar. Oysa iyilikler arasında sıralamayı çiğnemek de bir kusurdur. Bazen insanın önünde iki farz bulunur; biri kaçar, diğeri kaçmaz. Ya da insanın önünde yapabileceği iki faziletli iş olur; birinin vakti dardır, hemen yapılması gerekir; diğerinin vakti geniştir, daha rahat davranılabilir. Bu durumdaki insan eğer sıralamayı gözetmezse aldanır. Bunların sayılamayacak kadar çok örneği vardır. İyi ameller de açıktır, kötü ameller de açıktır. Kapalı ve çetrefilli olan, bazı iyi amelleri diğerlerinin önüne alabilmektir. Mesela tüm farzları nafilelerin önüne almak, farz-ı ayn olan ibadetleri farz-ı kifâye olan ibadetlerin önüne almak böyledir. Senden başka kimsenin yapamayacağı ve bu sebeple ortada kalacak bir farz-ı kifâyeyi, senden başkasının da yapabileceği bir farz-ı kifâyenin önüne almak ya da farz-ı ayn olan sorumluluklar içinde daha mühim olanları diğerlerinin önüne almak zor bir sorumluluktur. Mesela annenin ihtiyacını babanın ihtiyacına öncelemek[36] gibi kaçırılabilecek

35 Buhârî, *Kitabü'r-Rikâk*, 6502.

36 Annenin ihtiyacının babanın ihtiyacına öncelenmesi konusunda müellif *İhyâ*'da bir hadis-i şerîfe yer verir: Rivayete göre Hz. Peygamber'e [sav] "Kime iyilik yapayım?" diye sorulur. Peygamberimiz "Annene," diye cevap verir. "Sonra kime?" diye tekrar sorulur. Peygamberimiz yine "Annene," cevabını verir. Tekrar "Daha sonra kime?" diye sorulunca bu defa "Babana," diye cevap verir. "Daha sonra kime?" diye sorulunca da Allah Resûlü [sav] "En yakının iyilikte de en yakınındır," diye cevaplar. Bkz. Gazzâlî, *İhyâu*

olan sorumlulukları diğerlerinin önüne almak, ana-babanın nafakasını hac ibadetinin önüne almak, vakti gelmiş cuma namazını sözleştiği randevusunun önüne almak[37], borcunu başkasının farzının önüne almak da böyledir. Bir kul tüm bu inceliklerin farkında olsa ve bunları yerli yerince uygulasa ne büyük iş yapmış olur! Ne var ki sorumluluklar arasında öncelik sonralık sıralamasında aldanmak çoğu kimsenin farkına varmayacağı kadar sinsice bir tehlikedir ve bundan ancak ilimde kök salmış âlimler korunabilir.

Aldanan Zenginler

Birinci grup

Bunlar cami, medrese, ribat[38], köprü, su sarnıcı ve kamu yararına binalar yaptırma konusunda istekli olanlardır. Bu grup zenginler inşa ettirdikleri yapılara isimlerini kazıyıp namla-

---

Ulûmi'd-Dîn, c. 3, s. 403. Annenin ihtiyacının öncelenmesi, annenin bir kadın olarak erkeğe göre ihtiyaçlarını karşılama konusunda daha fazla güçlüğe maruz kalmasıyla ilgilidir.

37 Gazzâlî'nin bu konudaki açıklaması şöyledir: Cuma namazının vakti sınırlı olduğu gibi kazası da yoktur. Vakti çıktığında telafisi söz konusu değildir. Randevuya vaktinde gelmek de bir sorumluluktur, ancak belli bir mazeret olması hâlinde randevuya geç de olsa gidilebilir; bkz. Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, c. 3, s. 404.

38 "Ribat", sınır boylarında ve stratejik mevkilerde askerî amaçlı müstahkem yapılar için kullanılan bir terimdir. Ribatlarda askerî eğitimin yanı sıra ibadete ve ilmî faaliyetlere de önem verilmiştir. "Murabitûn" denilen gönüllü askerler askerî eğitim dışındaki zamanlarını Kur'ân okuma, ibadet ve zikirle geçirirler, kendilerini cihada hazırlarlardı. Doğu İslam dünyasından gelen ve XI. yüzyıldan itibaren bütün Kuzey Afrika'ya yayılan tasavvuf cereyanı bölgedeki bazı ribatları da etkiledi. Ribatlar birer hangâh ve zaviye hâline gelirken "savaşçı" ve "asker" anlamındaki murâbıt kelimesi daha ziyade "derviş" ya da "veli" anlamında kullanılır oldu; bkz. *İslâm Ansiklopedisi*, "Ribât" maddesi. Ribatlar, devlet yöneticileri yanında zenginler tarafından da inşa ettirilmekteydi. Gazzâlî'nin kendi döneminin zenginlerini eleştirirken ribat inşa ettirmelerine göndermede bulunması da bunu teyit etmektedir. Gerçi dönemin zenginlerinin genellikle devlet yöneticileri sınıfından olduğu düşünülürse Gazzâlî'nin buradaki eleştirilerinin aynı zamanda devlet yöneticilerine de yönelik olduğunu anlamak güç değildir. Dönemin devlet yöneticileri ve zenginlerinin ribat inşa ettirmelerinin arkasında askerî sebepler

rının öldükten sonra da yaşamasını isterler. Bu yolla Allah'ın af ve mağfiretini hak edeceklerini sanırlar. Oysa iki açıdan aldanmaktadırlar. Birincisi, tüm bu yapıları yaptırmak için kullandıkları servetleri zulüm, yağma, rüşvet ve bilumum haksız kazanç yollarına borçludurlar. Servetlerini kazanırken Allah'ın gazabına uğradıkları gibi onları harcarken de Allah'ın gazabına uğramaktadırlar. Onların ilk sorumluluğu servetlerini helal yoldan kazanmaktı. Haram yoldan kazanarak en baştan Allah'a karşı gelip günaha girdiler. O hâlde önce bu günahtan tövbe edip Allah'a yönelmeleri ve servetlerini, eğer hayattalarsa hak sahiplerinin kendilerine, hayatta değillerse varislerine iade etmeleri gerekir. Eğer varisleri de hayatta değilse kamunun yararına olan en mühim ihtiyaçlara harcamaları gerekir. Bazen en mühim ihtiyaç, fakirlerin ihtiyaçlarının giderilmesi olabilir ve bu durumda ilgili servetin fakirlere dağıtılması icap eder. İhtiyaç duyulmayan binaların yapılması ve ölüp gittikten sonra bu yapıların geride kalmasının ne faydası olabilir? Bunların baskın duygusu riya, şan ve şöhrettir. İkincisi, hayır için yaptıkları harcamalar ve inşa ettirdikleri yapılarla insanların iyiliğini düşündüklerini ve niyetlerinin halis olduğunu sanırlar. Oysa kimsenin haberi olmayacak biçimde bir yoksula tek bir dinar bağış yapmaları istendiğinde yüksünürler. Çünkü bağışlarını gösteriş için yaparlar, yaptıkları bağışlarla şan, şöhret kazanmak ve isimlerini sonsuza kadar yaşatmak isterler. Hâlbuki isimleri binalara kazınsa da kazınmasa da insanlar bilse de bilmese de, yaptıkları iyilikleri Allah bilmektedir. Eğer Allah için yapıyor olsalardı iyiliklerinin gizli olmasından yüksünmezlerdi.

İkinci grup

Bu grup, helal yoldan kazanan, haramlardan sakınan ve paralarını cami ve diğer hayır yollarına harcayan zenginler

kadar sosyal-dinî sebepler bulunduğu söylenebilir. Zira zaman içinde ribatların birer tekke ve zaviye statüsü kazandığı, kendisini Allah yoluna adamak isteyen dervişlerin ribatlarda toplandığı bilgisi bunu doğrulamaktadır.

arasındadır. Bunların aldanışının iki sebebi vardır. Birincisi; gösteriş, ve şan şöhret tutkusudur. Bulundukları bölge içinde yakınlarında yaşayan yoksullar vardır. Onların ihtiyaçlarını görmek, cami yaptırmak veya donatmaktan daha önemli ve daha değerlidir. Cami ise her tarafta vardır. Cami inşaatında amaç, cemaatin toplanacağı tek bir camidir. O tek bir cami diğer camilerin yapacağı işi yapmaktadır. Dolayısıyla her sokağa ve caddeye cami inşa ettirmek cami inşaatının anlam ve amacıyla bağdaşmaz. Oysa yoksul insanlar zenginlerin bağışlarına muhtaçtırlar. Buna rağmen zenginlerin yoksulları görmeyip cami yaptırmalarının tek nedeni gösteriş ve isimlerini yaşatma hırsıdır. Yaptıkları iyiliklerin Allah rızası için olduğunu zannetseler de gerçekte Allah rızası için değildir. İkincisi, paralarını camileri donatmak ve süslemek için harcamalarıdır. Cami süslemeleri ibadet edenlerin dikkatlerini dağıtır, ibadetin amacı olan kalp dinginliğini bozar. Zihni caminin süslemeleriyle meşgul olan kişinin namazında huşû[39] olmaz. Namaz kılan kişinin, cami süslemeleri sebebiyle dikkatini dağıtıp ibadetine zarar veren her şeyin vebali onları yaptıranların günah hanesine kaydedilmektedir. Şu çelişkiye bak ki cami süslemelerini yaptıran zenginler bununla Allah'a yaklaştıklarını sanırken Allah'tan uzaklaşmaktadırlar. Çünkü camileri süslemek hiçbir şekilde helal değildir. Ebu Derdâ der ki "Mescitlerinizi süslediğiniz, mushaflarınızı çeşitli tezyinatla donattığınız zaman helaki bekleyin." Hasan-ı Basrî'nin anlattığına göre, Allah Resûlü [sav] Medine'de mescidini inşa ederken Cebrâil yanına gelir ve ona "Mescidi yedi zirâ[40] yüksekliğinde yap ve onu süsleme, nakışlarla donatma," der.

39 "Huşû", Allah korkusu, ibadet eden kimsenin dikkatini Allah'ın huzurunda olduğu bilincine odaklayarak edindiği sükûnet hâli.

40 "Zirâ", arşın, dirsekle orta parmak ucu arasındaki mesafeye denk uzunluk ölçü birimidir.

Üçüncü grup

Bu grup, paralarını yoksul ve zavallı insanların ihtiyaçları için harcar. Ancak bu kimseler harcamalarını toplum önünde yapmak ister, gizli bağış yapmayı sevmezler. Bağış yaptıkları fakirin bunu gizlemesini kendilerine karşı işlenmiş bir cürüm ve nankörlük olarak görürler. Doğrusu fakirler arasında şükran duygusu yüksek olan ve gördüğü iyiliği ifşa etmeyi sevenler vardır.[41] Bu grup zenginler defalarca gerçekleştirdikleri hac ve umre seyahatleri için bol miktarda para harcarlar, ama yanlarında yörelerinde bulunan fakir ve zavallı insanların açlık ve sefaletini görmezden gelirler. Bunun için İbn Mes'ûd şöyle der: "Ahir zamanda üzerine farz olmadığı hâlde hacca gidenler çoğalacak, seyahatleri kolay ve rızıkları bol olacak. Ama hacdan elleri boş dönecekler. Komşuları, karşılayamadıkları ihtiyaçları tarafından esir alınmış vaziyetteyken, onlar binekleri üzerinde dağ bayır aşmakta, komşularının yanında bulunup dertlerine ortak olmamaktadırlar."

Ebu Nasr et-Temmâr anlatıyor; adamın biri vedalaşmak üzere Bişr b. Hâris'in yanına gelir. "Ben hacca gitmek isterim, bana bir tavsiyen var mı?" diye sorar. Bişr, "Ne kadar bütçe ayırdın?" diye sorar. Adam, "İki bin dirhem," der. Bişr adama sorar: "Sen niçin hacca gitmek istersin? Niyetin dünyadan uzaklaşmak mı, Kâbe'ye duyduğun özlemi gidermek mi, yoksa Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak mı?" Adam, "Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak için hacca gitmek isterim," der. Bunun üzerine Bişr, "Evinde oturduğun yerden iki bin dirhem harcayarak Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak ister misin?" diye sorar. Adam, "İsterim," der. Bişr, "O hâlde o parayı on kişiye dağıt ki aralarında borçlu olan borcunu ödesin, fakir olan ihtiyacını görsün, ailesi kalabalık olup zar zor geçinen kimse biraz ferahlasın, yetime bakan kimse yetime harcasın. Gönlün el verir de onu tek bir kişiye vermek istersen ver, bir Müslümanın kalbini

41 Gazzâlî, bu cümlede gösteriş için bağış yapan zenginlerin işlerini biraz da bu tür fakirlerin kolaylaştırdığını ima etmektedir.

neşeyle doldurman, bir dertlinin derdine derman olman, bir muhtacın ihtiyacını görmen hac olan farzdan sonra yapacağın yüz hacdan daha değerlidir." Bunları söyledikten sonra Bişr, adama "Haydi kalk ve dediğimi yap ya da içinden geçeni bize açıkla," der. Adam, "Ey Bişr, içimden geçen hacca gitmektir," der. Bunun üzerine Bişr güler ve adama dönüp şöyle der: "İnsan parayı ticaretin kirli işlerinden ve helal olup olmadığı şüpheli yollardan kazanınca, benliği onu ancak kendi arzularını tatmin için harcamaya itiyor. Fakat gözünü boyamak için salih amelleri/ibadetleri paravan olarak kullanıyor. Oysa Allah, ancak kalbi korku ve hürmetle titreyenlerin (müttakî) amellerini kabul edeceğine dair yüce zatına yemin etmiştir."

Dördüncü grup

Bu grup, zekât dâhil hiçbir hayır ve bağışta bulunmayan cimri zenginlerdir. Allah için yaptıkları sadece oruç tutmak, gece namazı kılmak ve Kur'ân'ı hatmetmek gibi herhangi bir harcama gerektirmeyen bedensel ibadetlerdir. Bunlar da aldanmış insanlardır. Çünkü insan ruhunu yiyip bitiren cimrilik iç dünyalarını ele geçirmiştir. Bundan kurtulmak için paralarını ellerinden çıkarmaları gerekirken kendisi için gerekli olmayan başka faziletli işlerle meşgul olmayı ve asıl ihtiyacı olan şeyi görmezden gelmeyi tercih ederler. Cimri zenginin hâli, paçasından giren yılan tarafından sarıldığı hâlde hazımsızlığına iyi gelmesi için sekencebin otu arayan şaşkının hâline benzer. Yılan sokup öldürdükten sonra sekencebin neye yarar, hazım sorunun hallolsa ne olur, hallolmasa ne olur? Bişr el-Hâfî'ye bir defasında "Filan kimse çok namaz kılar, çok oruç tutar," dendi. Bişr el-Hâfî buna şöyle karşılık verdi: "Zavallı insan kendi hâlini bırakıp başkasının hâline bürünmüş. Oysa onun yapması gereken açları doyurmak, yoksulların ihtiyacını görmektir. Bunları yapması, bir taraftan para biriktirmeye ve parasını yoksullardan esirgemeye devam ederken kendisini aç bırakmasından da kendisi için namaz kılmasından da daha hayırlıdır."

Beşinci grup

Bu grup, zekâttan başka hiçbir hayır ve bağışta bulunmayan cimri zenginlerdir. Bunlar zekâtlarını, gözlerinde değeri kalmamış en kıymetsiz mallarından seçip verirler. Zekât verecekleri fakirleri de kendilerine hizmet eden, işlerini gören ya da ileride işi düşeceği fakirlerden seçerler. Zekât verirken bile çıkarlarını hesaba katar, bir taşla iki kuş vurmayı planlarlar. Bazen toplumun ileri gelen üst tabakadan birinin sahip çıktığı bir fakiri seçerler ki böylece üst tabaka nezdinde itibarları olsun. Bunların çıkar hesapları ibadetin özünü oluşturan samimi niyet ilkesiyle ters düşmekte, ibadetin değerini hiç etmektedir. Burada açıklamaya çalıştığım açık aldanışlarına rağmen Allah'ın buyruğuna uyduklarını sanırlar. Oysa günahkârdırlar. Çünkü Allah'a ibadet ederken bile Allah'tan başka hedefler gözetmektedirler. Bu ve benzer karakterdeki zenginlerin aldanışının altında para tutkusu yatar.

Altıncı grup

Bu grup, sıradan halk, mal mülk sahipleri ve fakirlerdir. Bunlar zikir ve sohbet ortamlarına katılmaları sebebiyle kendilerini kandırırlar. Zikir ve sohbet meclislerine katılmanın kendilerine yeteceğini sanıp bunu âdet hâline getirirler. Ne öğüt almış ne gereğini yerine getirmiş olsalar da sırf vaaz dinleyerek sevap kazanacaklarını sanırlar. Bu da başka bir aldanış biçimidir. Hâlbuki zikir ve sohbet ortamları insanları iyilik ve hayra teşvik ettiği için değerlidir. Kişinin iyiliğe karşı heyecan ve isteğini artırmayan bir zikir ve sohbet ortamının kıymeti yoktur. İlgi ve heyecan iyidir, çünkü kişiyi eyleme iter. Eyleme itecek kadar güçlü olmayan ilgi ve heyecandan hayır çıkmaz. Bunlar zaman zaman vaazda dinlediklerinden dolayı da aldanırlar. Vaazda, vaazlara katılmanın ve ağlamanın faziletini duyar ve marifetin vaaza katılmak olduğunu sanıp aldanır. Bazen kadınlar gibi duygusallaşır ve vaazda ağlar, bazen

korkutucu sözler duyar ve haşyetle "Ya selâm sellim, neûzü billâh, hasbiyellâh, lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh" gibi vird ve dua cümleleri[42] eşliğinde ellerini çırparlar. Böylece yapılması gereken şeyleri yaptıklarını sanıp aldanırlar. Bunların hâli, doktorların bir araya geldiği ve birbirleriyle ilaç ve tedavi usullerini müzakere ettikleri ortama tanık olan hastanın hâline benzer. Hasta doktorların konuştuklarını dinler, bahsettikleri tedavi yöntemlerini ve ilaçları öğrenir, ama bunları uygulamaz ve kendi hastalığının tedavisi için uğraşmaz. Sadece doktorların ilaç ve tedaviden söz ettikleri ortama katıldığı için rahatlama hisseder. Türlü türlü lezzetli yemeklerin konuşulduğu ortama katılan aç insanın hâli de buna örnek olabilir. Davranışlarına etki edip senin yüzünü dünyadan çevirerek Allah'a döndürmeye yetmeyen her vaaz aleyhine kanıttır. Bunları lehine görüyorsan sen aldanmışsındır.

Aldanan Sûfîler

Birinci grup

Bu grup, Allah'ın korudukları hariç, günümüz sûfîlerinden oluşur. Bunlar kılık kıyafet, çehre ve konuşma biçimleri bakımından aldanış içindedirler. Kılık kıyafet, çehre ve kullandıkları kelime ve jargon itibarıyla sûfî adını hak eden sadık sûfîlere benzerler. Zikir meclislerindeki adap, merasim, sema ve raks incelikleri[43] sûfîlerin hâllerini andırmaktadır. Taharetleri, namazları, seccadeye oturup tefekkür edercesine başlarını eğip elbiselerinin boyun kısmından içeri geçirmeleri, ara

42 "Selâm" Allah'ın isimlerindendir. Gözetip koruyan, kurtaran ve selamet bahşeden anlamına gelir. Bu duanın manası "Ey gözetip koruyan Allah'ım, bizi koru"dur. Diğer vird ve dua cümlelerinin anlamı ise şöyledir: *Neûzü billâh*, Allah'a sığınırız; *hasbiyellâh*, Allah bana yeter; *lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh*, güç ve kuvvet sadece Allah'ın yardımıyla demektir.

43 "Semâ", musiki dinlemek; raks, dans etmek, oynamak anlamına gelir. Bu iki terim, zikir meclislerinde dervişlerin def çalıp ilahî söylemeleri ve vecde gelip bedenlerini zikrin ritmine uyumlu biçimde hareket ettirmeleri için kullanılmaktadır.

sıra vecd ile nefes vermeleri, söyleşirken seslerini kısmaları gibi malum hâlleri hep yerleşik sûfî âdetlere uygundur. Ancak sorun şu ki, günümüz sûfîleri bu zahmetli işleri görmek ve sadık sûfîlere benzemekle kendilerinin de gerçek sûfî olduklarını sanır, bu vesileyle kurtuluşa ereceklerini zannederler. Oysa nefislerinin arzularıyla mücadele (mücahede) ve riyazet[44] uğruna kendilerini yormamış, sürekli duygularını denetlemek (murakabe), iç ve dış dünyalarını gizli açık günahlardan arındırmak için emek vermemişlerdir. Hâlbuki bunlar tasavvufun ilkelerindendir. Ayrıca günümüz sûfîleri şüpheli[45] ve haram lokma yemekte, devlet yöneticilerinden alacakları üç beş kese altın uğruna birbirleriyle dalaşmaktadırlar. Bir somun ekmek, birkaç kuruş para için birbirleriyle yarışır, az ya da çok her türlü çıkar uğruna birbirlerini kıskanırlar. İçlerinden biri diğerinin tekerine çomak soksa ne din kalır ne namus; diğeri onun her şeyini ayaklar altına alıp çiğnemekten ar duymaz. Bunların aldanışı gün gibi ortadadır. Günümüz sûfîlerinin hâli şu kocakarının hâline benzer: Kocakarı, savaşçı yiğitlerin isimlerinin divana kaydedileceğini ve kendilerine tımar arazileri verileceğini duyar. Tımar arazilerine tamah eden kocakarı yiğitlerin arasına karışmak için yiğit kılığına girer, kılıç kuşanır, miğfer takar, zırh giyer, yiğitlerin marşlarını ezberler, savaş sırasındaki seremonileri öğrenir ve sultanın huzuruna çıkar. Sıra yiğitlik testine gelince zırhını çıkartıp bir yiğitle düelloya çağrılır ve foyası meydana çıkar. Kocakarı "Sen sultanla dalga geçmeye utanmıyor musun?" diye azarlanıp fillerin ayakları altına atılır ve ezilip ölür. Bugün, sûfîyim diye gezenlerin hâli de kıyamet günü bundan farksızdır. Üzerlerindeki sûfî kostüm çıkartılıp kılık kıyafete değil, insanın kalbine bakan Büyük Yargıcı'nın huzuruna getirildiklerinde onların da foyaları meydana çıkacaktır.

44 "Riyazet", nefis terbiyesidir.

45 "Şüpheli lokma", helal olduğu kesin olmayan ve takva gereği uzak durulması gereken şeydir.

İkinci grup

Bu grup öncekine göre daha büyük bir aldanış içindedir. Çünkü bunlar sade ve mütevazı giyim kuşam, yiyecek içecek, cinsel ilişki ve mesken bakımından gerçek sûfîlerin kanaatkâr çizgilerine uymakta zorlanırlar. Ancak her şeye rağmen sûfîler gibi görünmek istediklerinden sûfî kıyafetlerine bürünmek zorunda kalır ve ipek ve ibrişim kumaşları bırakırlar. Ne var ki lüks ve şatafat arzuları onları rahat bırakmaz, nefis kumaşlardan kıyafetler, ferah ince peştamallar ve boyalı seccadeler edinerek lüks ve şatafatı sûfî dünyanın içine taşırlar. Hâlbuki bunların kıymeti ipek ve ibrişimin kıymetinden daha yüksek, lüks ve israfı daha çoktur. Bu gruptaki sûfîler görünür günahlardan bile sakınmazlar, gizli günahları sen düşün! Bunların amacı, devlet yöneticilerinden nemalanıp rahat ve lüks bir hayat sürmektir. Buna rağmen Allah nezdinde kendilerine değer biçmeleri şaşılacak şeydir! Bunların Müslümanlara verdiği zarar hırsız ve eşkıyanın verdiği zarardan fazladır. Çünkü bunlar kılık kıyafet ve çehreleriyle insanların kalplerini çalıyor, insanları peşlerinden sürükleyip felakete götürüyorlar. Bunların peşlerine takılan biri, gizledikleri rezil hâllerini gördüğünde tüm sûfîlerin böyle olduklarını sanıp bütün tasavvufa verip veriştirecek.[46]

Üçüncü grup

Bu grup sûfîler, mükâşefe ilmine[47] vâkıf olduklarını, hakkı müşahede ettiklerini ve tasavvufî hâl ve makamları geçtikle-

46 Böylece bu gruptaki sûfîler, peşlerine takılan insanlara zarar vermekle kalmaz, yanı sıra içinden göründükleri tasavvufa da zarar vermektedirler.

47 Mükâşefe ilmi, Gazzâlî'nin ilim sistematiğinde muamele ilminin karşısında yer alan ve Allah'ın zatı, sıfatları, fiilleri ve bu doğrultuda âlemin varlığına ilişkin hakikatin bilgisi anlamına gelmektedir. Bu itibarla mükâşefe ilmi teoriktir, doğrudan amele ilişkin değildir. Buna karşı muamele ilmi, insanların davranış ve tutumlarına ilişkin pratik bir ilimdir. Mükâşefe ilmi neyin gerçek neyin gerçek dışı olduğuna ilişkin olarak insanın varlığa bakışını, muamele ilmi ise neyin iyi neyin kötü olduğuna ilişkin olarak insanın

rini iddia eder, ayn-ı şühûd[48] makamında mülâzemetleri olduğunu ve kurbiyet derecelerine[49] vasıl olduklarını sanırlar. Oysa sözünü ettikleri makamların sadece isim ve lafızlarını bilir, anlam ve özlerinden gafildirler. Çünkü tek marifetleri tumturaklı terimleri bilinçli bilinçsiz dillerine dolayıp sağda solda tekrarlayıp durmaktır. Bunu da öncekilerin ve sonrakilerin ilimlerinin en yüksek mertebesi bellerler. Burada andığım sûfîler fakihlere, kârîlere[50], muhaddis ve bilumum ulemaya aşağılayıcı gözle bakarlar; artık sıradan insanlara ne gözle baktıklarını sen düşün. Bu iş o kadar ayağa düşmüştür ki tarlasındaki çiftçi, dokuma tezgâhının başındaki dokumacı bile işini gücünü bırakıp bir süre bunların peşine takılıp ilgili tasavvuf terminolojisini yalan yanlış ezberledikten sonra sanki vahiyden konuşuyor, ilahî sırlardan haber veriyormuş gibi bunları sağda solda kullanıp kendilerini bir şey sanmaya başlar, âlim olsun cahil olsun Allah'ın diğer kullarını küçümserler. Âlimleri, Allah'la doğrudan konuşmaktan menedilenler, diğerlerini de yorgun ücretliler diye hafife alırlar. Kendilerine gelince Hakk'a vasıl olmuş, mukarreb[51] kullardan oldukları davasındadırlar. Hâlbuki Allah nezdinde mücrim münafıklardan öte hiçbir şey değildirler. Gönül ehli nezdinde de ahmak cahiller oldukları malumdur. Hiçbir ilimde sağlam temellere

---

kendisine ve topluma bakışını biçimlendiren bir ilimdir. Gazzâlî'nin, varlığın gerçekliğine ilişkin bilgiye felsefe ve kelâm yerine mükâşefe ilmi terimini kullanması tasavvuftaki keşf/vizyon ilkesiyle ilgilidir. Çünkü Gazzâlî ömrünün ilerleyen yıllarında perspektifini tasavvufa kaydırmıştır.

48 "Ayn-ı şühûd", şühûd gözü, eşyada Allah'ın zuhur ve tecellilerini görme anlamına gelen bir terimdir. Sûfî evrende Allah'tan gayrı bir şey görmez. Olan biten her şey çeşitli derecelerde ilahî bir tecelliye karşılık gelir. Ayn-ı şühûd makamında "mülâzemet", ilgili makamda sebat ve kararlık kazanmak demektir. Terim şühûd ve müşahedenin bir anlık değil, kalıcı olduğunu göstermektedir.

49 "Kurbiyet", yakınlık anlamına gelen bir kelimedir. Tasavvuf terminolojisinde Allah'a yakın olmayı ifade eden ve ancak velilere mahsus olan bir makama işaret etmektedir.

50 "Kârî", Kur'ân'ın farklı kıraatlarına ilişkin kıraat ilmi adı verilen disiplinde mütehassıs olandır.

51 Allah'a çokça yakınlık kesbetmiş veliler.

sahip olmadıkları gibi ne ahlaklarını düzeltir ne davranışlarını tertip eder ne de duygularını denetlerler. İşleri güçleri arzularının peşinden sürüklenmek ve saçma sapan sözleri ağızlarında geveleyip durmaktır. İnsanları bırakıp önce kendilerine yararı dokunacak işlerle meşgul olsalar kendilerine en büyük iyiliği yapmış olurlar.

Dördüncü grup

Bu grup öncekilere göre daha düzgün sûfîlerdir. Bunlar davranışlarında doğru olmaya, kazançlarının helal olmasına çalışır, kalplerinden geçen duyguları gözetirler. Ancak bunların sorunu, zühd, tevekkül, rıza ve hubb[52] gibi bazı tasavvufî makamlara ulaştıkları iddiasıdır. Oysa kendileri bahsettikleri makamların ne mahiyetini ne şartlarını ne alametlerini ne de afetlerini[53] bilirler. Bunlardan kimi vecd ve muhabbet davası güder, Allah sevgisinin aklını başından aldığını söyler. Belki de Allah'a yakıştırılması bidat ve küfür sayılabilecek bazı fasit vehim ve imgeleri Allah'la karıştırmaktadır. Bunlar Allah'ı tanımadan onu sevdiklerini iddia ederler. Ayrıca Allah sevgisiyle yanıp tutuştuklarını iddia etmelerine rağmen Allah'ın

52 "Hubb", sevgi ve muhabbet anlamına gelen bu kelime tasavvuf terminolojisinde kulun kalbinin Allah sevgisiyle dolması, gönül gözünün ondan gayrısını görmemesi anlamına gelmektedir.

53 Tasavvufî bir makamın afeti ifadesi ilgi çekicidir. İlk bakışta Allah'ın lütfu olarak kula bahşedilen bir makamın afet ve tehlikeyle ne ilgisi olduğu sorusu akla gelebilir. Ancak "Ebrarın/iyilerin iyilikleri mukarrebinin/Allah'a çokça yakın olan velilerin kötülükleridir," sözünü düstur edinen sûfîlerin bakış açısı doğru kavranacak olursa her bir makamın tehlikesi o makama layık olmanın şartlarının ağırlığıyla orantılıdır. Göze batan kıl parçası da olsa acı ve huzursuzluk verir. Allah'ın âdeta göz bebeği mesabesinde olan veli kulları için hassas ölçüler vardır ve diğer insanlar için mübah kabul edilen şeyler onlar için bir felaket olabilir. Bunun yanında her bir makamın, sahtesiyle karıştırılabilecek bazı hâlleri vardır. Sûfî, şeytanın hilesine kapılmamak için ilgili hâllere karşı sürekli tetikte olmalı, sahte bir duygu ve hâle kanarak şeytanın, ilgili makama özgü tuzaklarından korunmalıdır. Keza her bir makamın, o makama gelen insanları gurura kapılıp ayağının kaymasına yol açan bazı tehlikeleri vardır. Gazzâlî ilerleyen satırlarda buna atıf yapacaktır.

hoşuna gitmeyen davranışlardan sakınmaz, nefislerinin arzularını Allah'ın buyruğunun önüne geçirir, bazı günahları insanlardan haya ettiği için onların arasında terk ettiği hâlde yalnız başınayken Allah'tan haya edip terk etmezler. Ama bunların hiçbirinin Allah sevgisiyle bağdaşmadığının farkında değildirler. Bunlardan bazıları kanaat ve tevekküle meyledip tevekkül duygularını tashih etmek için yanlarına azık almadan çöl yolculuğuna çıkarlar. Hâlbuki bu düpedüz bidattir, böyle bir şeyi ne sahabe ne seleften kimsenin yaptığına dair rivayet vardır. Sahabe tevekkülün ne olduğunu herkesten daha iyi bilir. Sahabe tevekkülden, çöl yolculuğunda yanına azık almayıp canını tehlikeye atmayı anlamamıştır. Bilakis sahabenin hayatından öğrendiğimize göre onlar yanlarına azıklarını alır ve Allah'a tevekkül ederlerdi. Onların tevekkülü azığa değil, Allah'a idi. Bunlar ise belki yanlarına azık almazlar, ama çölde karşılarına çıkan başka bir şeye güvenip tevekkül edebilirler. Tevekkül kişiyi uhrevî yolculuğuna kurtaracak olan makamlardan bir makamdır, ama her makamın aldatıcı bir yanı vardır, şeytan orada insanlara tuzak kurar ve birçok kimseyi aldatır. Bu gibi makamların afetleri hakkında *İhyâ*'nın "Münciyât"[54] bölümünde bilgiler verdik.

Beşinci grup

Bu grup sûfîler, beslenme konusundaki katı tutumlarıyla ön plana çıkarlar. İçinde akla gelebilecek en ufak bir şüphe bile bulunmayan halis helal lokmayı bulmak için kendilerine karşı acımasız ve katı davranırlar. Buna karşı helal lokma konusunun dışındaki iyi hasletler uğruna ne duygularını ne davranışlarını gereği gibi elekten geçirmezler. Kimi sûfîler de vardır

54 *İhyâ*, dört ana kısımdan oluşur. İlk kısım "İbadetler", ikinci kısım "Âdetler/Muamelât", üçüncü kısım "Mühlikât", dördüncü kısım "Münciyât" adını alır. "Mühlikât" bölümü, insanı helake sürükleyen kötü hasletleri, "Münciyât" bölümü ise, insanı kurtuluşa götüren iyi hasletleri inceler. Bu kitabın içeriğini oluşturan bölüm *İhyâ*'da "Mühlikât" bölümünün sonunda "Kitabü Zemmi'l-Ğurûr" başlığı altında yer almaktadır.

ki bunların aksine helal lokma konusunda gevşek, diğer iyi hasletlerde hassastırlar. Zavallılar bilmiyorlar ki Allah kulundan ne sırf helal lokma sebebiyle razı olur ne de boğazından helal lokma geçmiyorsa diğer iyi hasletlerinden dolayı razı olur. Bilakis ancak tüm iyi hasletleri gözetir, tüm kötü hasletlerden sakınırsa, Allah da kulundan razı olur. Bu hasletlerden biri olmasa da diğeri bana yeter, diye düşünen kişi aldanmıştır.

Altıncı grup

Bu grup iyi ahlak, tevazu ve engin gönüllülük iddiasında olup sûfilere hizmet işine soyunmuş kimselerdir. Etraflarına bir grup insan toplar ve onlara hizmet sorumluluğunu sırtına alırlar. Fakat bunu insanlar üzerinde güç ve servet aracı olarak görürler. Hedefleri gerçekte sûfilere hizmet değil, büyüklük davasıdır. Her ne kadar insanlarla ilişkilerinde hizmet ve tevazu kisvesine bürünseler de gizli gündemleri toplumda yükselmektir.[55] Amaçlarının güya dervişlerle iç içe dostça yaşamak olduğunu gösterirken gerçek amaçları onları peşlerine takıp güç oluşturmaktır. Bunların bir özelliği de şudur: Helal olduğu şüpheli veya haram olan yollardan belli bir ekonomik güç oluşturur ve onu sayılarının artması için dervişlere harcar, bu yolla adlarının hizmet ehli olarak yayılmasını sağlarlar. Bazıları doğrudan devlet yöneticilerinin paralarını alıp dervişlere, bazıları hac yolundaki sûfilere harcarlar. Sorsan niyetlerinin iyilik ve infak olduğunu söylerler ama asıl niyetleri gösteriştir. Bunun delili de Allah'ın açık ve gizli tüm emir ve buyruklarını ihmal etmeleri, haram parayı alıp harcamaktan rahatsızlık duymamalarıdır. Haram paraları toplayıp iyilik olsun diye hac yolunda harcamak, cami inşa edip duvarlarını necasetle sıvamaya ve sonra da "Kastım, Allah'ın evini mamur hâle getirmektir," demeye benzer.

55 Metinde geçen "irtifa" kelimesi, üstünlük duygusu anlamında; kibir ve kendini beğenmeye işaret olarak da anlaşılabilir.

Yedinci grup

Bunlar dürtüleriyle mücadele etmekle, ahlakını güzelleştirmekle ve nefsini kusurlardan arındırmakla meşgul olan sûfîlerdir. Bu grup sûfîler, nefis terbiyesinde kılı kırk yarar, nefsin kusurlarını araştırma ve hilelerine karşı bilinçli olma meselesini başlı başına bir disiplin ve meslek hâline getirirler. Bunlar sürekli nefsin noksanlıklarını araştırmak ve onun tehlikeleri konusunda ince ve karmaşık cümleler kurmakla meşguldürler. Mesela herhangi bir şey için "Bu, nefsin bir kusurudur, bunun bir kusur olduğunun farkında olmamak da bir kusurdur, bunun kusur olduğuna dönüp bakmak da (iltifat) bir kusurdur," gibi (garip) ince ve derin sözler söylerler. Bunun gibi, düşünüp üretmek için epey bir vakit harcamak gereken zincirleme sözler bulmaya düşkündürler. Hayatını nefsin kusurlarını incelemek ve bunların ilacının bilgisini araştırmak için harcayan kimsenin hâli, hac yolculuğunun güçlükleri ve tehlikeleri üzerine araştırma yapan ama bir kez olsun hac yolculuğuna çıkmamış olan kimsenin hâline benzer. Hac yolculuğunun güçlük ve tehlikeleri üzerine yaptığı araştırma, hac ibadetinin yerine geçmez.

Sekizinci grup

Bu grup, bahsedilen aşamaları aşıp seyrüsülûkte[56] yol almış ve marifet kapıları kendilerine açılmış olan bazı sûfîlerdir. Bunlar ilkin marifetlerin kokusunu koklayıp hayran olur, ilgili marifetlerin inceliklerine dikkat kesilir, üzerlerinde derin derin tefekkür ederler. Marifet kapılarının kendilerine açılıp diğerlerine kapalı kalmasının sebeplerini araştırırlar. Oysa bu da bir aldanıştır. Çünkü Allah'a yolculuğun ilginçliklerinin sonu gelmez. Seyrüsülûkte yaşadığı her ilginç hâlde durup ona takılan kimsenin adımları yavaşlar, maksada ulaşmaktan mahrum kalır. Bu gibi sûfîlerin hâli, sultanın huzuruna çıkmak

56 Sûfînin Allah'a doğru manevi yolculuğu.

için sarayın kapısından girer girmez meydandaki bahçenin daha önce hiç görmediği çiçeklerine doğru yönelen ve onlara hayran hayran bakarken sultanla randevusunu kaçırdıktan sonra saraydan eli boş dönen kimsenin hâline benzer.

Dokuzuncu grup

Bu grup sûfîler öncekilerin takıldığı noktayı aşan sûfîlerdir. Bunlar seyrüsülûkta kendilerine bahşedilen nurlara fazla iltifat etmedikleri gibi nail oldukları büyük lütuflara da takılıp kalmaz, ciddiyet içinde seyrüsülûklerinin hedefine ulaştırmaya çabalarlar. Hedefe varmaya yaklaştıklarında hedefe vardıklarını sanıp orada kalır, ötesine geçemeyerek yanlış yaparlar. Şüphesiz Allah'ın nurdan ve karanlıktan yetmiş perdesi vardır. Sâlik[57] bu perdelerden birinin önüne vardığında her defasında Allah'a vardığını sanır. Hz. İbrahim'in Hakk'a yolculuğunu anlatan şu âyet buna işaret eder: "Gecenin karanlığı onu kaplayınca bir yıldız gördü. 'Rabbim budur,' dedi. Yıldız batınca da 'Batanları sevmem,' dedi. Ayı doğarken görünce, 'Rabbim budur,' dedi. O da batınca, 'Rabbim bana doğru yolu göstermezse elbette yolunu şaşırmış kimselerden olurum,' dedi. Güneşi doğarken görünce, 'Rabbim budur; zira bu daha büyük,' dedi. O da batınca dedi ki 'Ey kavmim! Ben, sizin (Allah'a) ortak koştuğunuz şeylerden uzağım" (En'âm, 6:76-78). Bu yolun yolcusu bazı perdelerin önünde takılıp kalmak suretiyle aldanır. Kimi ilk perdede takılıp kalır. Allah'la kulu arasındaki ilk perde kulun nefsi/kendisidir.

Allah yolunun yolcularının aldandığı hususları yazmaya ciltler yetmez. Bunları sonuna kadar anlatmak için de tüm mükâşefe ilimlerini açıklamak gerekir ki bunu açmaya da ruhsat verilmemiştir.

57 Seyrüsülûk yapan, Allah'a doğru manevi yolculuk hâlinde olan sûfi.

KENDİNİ ALDATAN İNSAN

İMAM GAZZÂLÎ

Aldanışı, insanlığın trajik bir hakikati olarak sunan *el-Keşf ve't-Tebyîn fî Ğurûri'l-Halki Ecmaîn*, gururun/aldanışın arkasındaki aldanma hikâyelerini çeşitli tasvirlerle ortaya koyuyor. Bu anlamda "Tüm İnsanların Aldanışının Keşif ve Beyanı" olan bu kitapta Gazzâlî; insanların, arzularını tatmin yönündeki tabii temayüllerine uymalarından çok, bunların üzerini örten bazı erdemler vasıtasıyla kendilerini kandırmalarıyla ilgileniyor. Bu yüzden de kitapta, aldanışın elinden neredeyse kimsenin kurtulamadığını görmek hiç şaşırtıcı değildir.

Gazzâlî'nin asıl gündemi ise aldanmamış gibi görünen, toplumda itibar gören ve rol model kabul edilen sınıfların gizli aldanışıyla ilgilidir ki kitabın muhtevasının büyük kısmı buna ayrılmıştır. Gazzâlî'nin aldandıklarını iddia ettiği ve aldanış hikâyelerini geniş biçimde resmettiği, çeşitli gerekçelerle temellendirdiği gruplar, kitapta dört sınıfta toplanıyor: âlimler, âbidler, zenginler ve sûfîler.

Günümüzde dinî yönelişlerin özellikle sosyal organizasyonlar ölçeğindeki büyük tecrübesini göz önünde bulundurduğumuzda, kitabın hâlâ güncelliğini koruduğunu görmemek mümkün değildir.

KENDİNİ ALDATAN İNSAN
İMAM GAZZÂLÎ

KİTAP NO	DİZİ ADI
814	GAZZÂLÎ KİTAPLIĞI

9 786258 159943